

GEBEI SÁNDOR

A HATALMI VISZONYOK ÁTRENDEZŐDÉSE KELET-EURÓPÁBAN

1654–1686 KÖZÖTT

A vesztfáliai békerendszer a kelet-európai hatalmi viszonyok átalakulására is lényeges befolyást gyakorolt. Elsősorban azért, mert a harmincéves háborúban Európa csodálatát, de félelmét is kiváltó Svédország újabb területek megszerzésével (Bréma, Verden = a Weser és Elba folyók torkolatának ellenőrzése, Elő-Pomeránia Rügen szigetével és Stettin városával = az Odera torkolatának ellenőrzése) igazi nagyhatalommá nőhetett ki magát. A Balti-tenger fölötti hegemoniára, sőt monopóliumra törő skandináv ország ezzel nemcsak hogy megszilárdította tengeri uralmát, hanem a tengeri kereskedelem bonyolítása és kontrollja révén még jelentősebb gazdasági előnyökhöz jutott a Rzeczpospolitával és Oroszországgal szemben. Nem véletlen, hogy a 17. század folyamán Svédország mindig is igyekezett saját javára kamatoztatni a hagyományos lengyel–orosz kontinentális ellentéteket, vállalva a háborús konfliktusokat is. Ezzel a gondolatsorral nem azt kívánjuk állítani, hogy a 17. század második felének kelet-európai háborúsorozata a vesztfáliai békerendszer egyenes következménye, csupán azt, hogy a svéd pozíciók megerősödése, a Balti-tenger déli partszakaszainak svéd kézbe való jutása előrevetítette a lengyel partszakaszok (a Visztula torkolatvidéke Danziggal, a lengyel király formális vazallusságában található porosz kikötővárosok) bekebelezésének óhaját is. Ilyen okok miatt Stockholm éberren figyelte a lengyel és az orosz külpolitika alakulását, és csak arra várt, hogy a számára kedvező pillanatban elragadhasa a Rzeczpospolitától a kérdéses területeket, azokat a területeket, amelyek a Balti-tenger svéd beltengerré való átminősítését akadályozták.

Ennek a svéd külpolitikai programnak (*imperium maris Baltici*) a megvalósítására az Oroszország és a Rzeczpospolita 1654-ben kirobbant háborúja remek alkalmat szolgáltatót. Az orosz–lengyel ellentétet a Rzeczpospolita végvidékén, Ukrajnában kibontakozó újabb kozákfelkelés mérgesítette el. A Bogdan Hmelnyickij kozákhetman vezette felkelés 1648-tól 1653-ra olyan átfogó, egész Ukrajnára kiterjedő nemzeti (ukrán–lengyel) és vallási (pravoszláv–katolikus, unitus) belháborúvá terebélyesedett, hogy a moszkvai kormányzat a lengyel belügyekbe való beavatkozás mellett döntött, tudván azt, hogy ez a lépése a diplomáciai kapcsolatok megszakításához, háborúhoz vezet. Ukrajna, de főleg a 100 ezret is meghaladó kozák haderő Oroszországhoz való átkerülése a katonai és a politikai viszonyokat egy csapásra megváltoztatta a kelet-európai térségben. Ez az erőkoncentráció a lengyel–litván nagyhatalmúság leáldozásával fenyegetett. Végül is Oroszország és Ukrajna 1654. évi egyesülése volt az a történelmi esemény, amely az egész 17. század második felének külpolitikai mozgását befolyásolta, a térségben érdekelt országok egymás közötti kapcsolatát alapvetően meghatározta. Ezért nem tekinthetünk el a ma is komoly vitákat, sőt indulatokat is keltő esemény vázlatos ismertetésétől.

Oroszország és Ukrajna egyesülése (1654)

1653. október 1-jén¹ Oroszország zemszkij szoborjának (rendi-képviselési országgyűlés- sének) nagy jelentőségű kérdésben kellett határoznia. Arról kellett döntenie, hogy a Rzeczpospolita (a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság) immár hat éve folyó polgárháborújába, a lengyel–kozák háborúba, a kozákok évente Moszkvába küldözgetett petíciói alapján beavatkozzon-e, vagy sem. A zemszkij szobor – Alekszej cár akaratának megfelelően – egyhangúlag kimondta: „Hmelnycikijt és az egész Zaporozsjei Hadat a cár uralkodói keze alá venni!” Nem az országgyűlési határozat gyors megszületése és a szobor egyöntetű állásfoglalása az érdekes itt, hanem a lengyel–orosz diplomáciai kapcsolatok megszakításának az indoklása.

1. János Kázmér (Jan Kazimierz, 1648–1668), a jelenlegi lengyel király és alattvalói, főleg a határ menti vajdái, számtalan esetben megsértették a boldogult Mihály (Mihail Romanov) cárt, Nyikon moszkvai pátriárkát és az 1645 óta uralkodó Alekszej cárt azzal, hogy a lengyel fél az 1634. évi poljanovói békevezetés ellenére, szándékosan rosszul használta az oroszországi titulusokat a levelezések során. A cárok és a pátriárka sértegetőinek a megbüntetését Moszkva többször is követelte, ám a lengyel király a felségsértőkkel szemben sohasem lépett fel. Ezért Alekszej cár kénytelen János Kázmér magatartását kihívásként értelmezni, kénytelen személyesen elégtételt venni a cárok és a pátriárka becsületét ért sérelmekért.²

2. János Kázmér lengyel király méltatlanná vált a királyi esküjében szereplő „keresztény vallás védelmezője” felemelő címre, mert „a görög valláshoz” ellenségesen viszonyult. A pravoszláv vallás és egyház kegyetlen üldöztetést szenvedett alatta. Szótlanul tűrte, hogy a lengyel slachticsok (szlachcic) a pravoszlávok kiirtására törekedtek. Ezt nem nézheti tovább tétlenül a vallási üldözöttekkel „egyvallású és egyvérű” cár, hittestvéreinek védelmezésére szent fogadalom kötelezi.³

3. Bebizonyosodott az is, hogy az 1648 óta született lengyel–kozák – az 1649-es zborovi (zborowi), az 1651-es Bjelaja Cerkov-i (Bela Cerkwa-i) – megegyezések csak az újabb hadakozás előkészítését szolgálták, Varsóból a békeközvetítésre vállalkozó orosz delegációkat üres kézzel bocsátották vissza, legutóbb éppen 1653-ban. A kozákkérdés mindenáron háborúval történő megoldása, valamint a Zaporozsjei Had ünnepélyes kinyilatkoztatása – ti. a Rzeczpospolita alattvalójaként nem akar élni, inkább török vazallusságba adja magát – Alekszej cárt és a zemszkij szobort a Zaporozsjei Had melletti kiállításáról győzte meg.⁴ Oroszország egyeduralkodója azért, hogy „magas uralkodói keze alá fogadja” Ukrajnát, nem követelt el békeszegést, ellenkezőleg: a hűbérúri esküjét megszegő János Kázmér alattvalói felszabadultak kötöttségeikből, és annak az igazságos, minden zaklatástól védelmet biztosító, „egyvallású és egyvérű” Alekszej cár alattvalói lesznek, aki a „latinok” és a „böszörmények” (törökök, tatárok) ellenében egyaránt oltalmat és menedéket nyújt.

A moszkvai döntésről a diplomáciai szabályokkal összhangban mind Varsó, mind Csigirin (a Zaporozsjei Had „fővárosa”, valójában Hmelnycikij lakóhelye) idejekorán értesült. Amíg a cári futár a lengyeleknek szóló hadüzenetet továbbította Waza János Kázmér királynak és a Rzeczpospolitának, addig a Zaporozsjei Had központi ezredének székhelyére, Perejaszlavba egy több mint 250 fős orosz küldöttség

igyekezett Vaszilij Buturlin bojár, tveri helytartó vezetésével. A cári főtanácsosnak és társainak az volt a feladata, hogy a Perejaszlavlba összehívott, ünnepélyes külsőségek között megtartandó, általános, nyílt, „népi” kozákrada (javnaja rada) Oroszországhoz való csatlakozás ügyében kimondandó végleges döntését meghallgassa, s pozitív döntés esetén a Zaporozsjei Had hűségesküjét fogadja.

Vaszilij Buturlin főkövet fennmaradt jelentéséből kimerítő részletességgel ismerjük az 1654. januári, perejaszlavlai eseményeket.⁵ Ezekből csupán néhány, a témánkhoz szorosan kötődő mozzanatra térünk ki.

Január 8/18-án délután két órakeresztül a város főterén, gyülekezésre hívták az Uszpenszkij-t templom előtti térre a perejaszlavlai ezred kozákjait, a távoli ezredek 5-10 fős küldötteit, a nemesség és a papság más településekről érkezett kisszámú képviselőjét, a közeli helységek valamennyi lakosát. Azért kell hangsúlyozni a rada társadalmilag vegyes összetételét, mert a vitathatatlanul kozák kezdeményezésre, kozák részvételi többséggel megtartott általános rada – véleményünk szerint – jogszerűen hozta meg nemcsak a Zaporozsjei Had, hanem a kozákság által lakott és ellenőrzött terület, Ukrajna egész lakossága nevében is a lengyel királytól való elszakadásról, illetve az orosz cárhoz való csatlakozásról szóló döntését. A jelenlévők – hangos és lelkes kiáltozással – a török szultán, a krími kán, a lengyel király és az orosz cár közül az utóbbi mellett voksoltak. Miután berekesztették a radát, Buturlin bojár az ezredkancellárián ünnepélyesen átnyújtotta Hmelnickij hetmannak Alekszej cár befogadó okmányát. A moszkvai megbízott az okmány átadásakor elmondott beszédében külön is hangsúlyozta: ezennel a Zaporozsjei Had városaival, földjeivel és vizeivel egyetemben cár öfelségéhez került, a kozákok „*hatalmas uralkodónknak minden ellensége ellen örökre szolgálnak*”.⁶

A cár szolgálatába való befogadás ceremóniája a hetmannak és a kozákság parancsnoki karának templomi, Isten színe előtt fogadott eskütételével folytatódott. Egymás után járultak a főpap elé a Biblia és a feszület megcsókolására a kozák vezetők – a hetman, a kancellár (piszar), a főszállásmester (oboznij), a két főbíró (szugyja), a két főfelügyelő (jeszaul), az ezeresek, a századosok – és a nem kozák képviselők, ígervén, hogy „örökre, elválaszthatatlanul” Alekszej cár uralkodói keze alatt szolgálnak és maradnak. (8-án és 9-én összesen 284 eskütételre jogosult mondta el a cári hűségesküt.)⁷ A cári alattvalók közé kerülés folyamatában a rada végzését, majd a cásra tett hűségesküt Hmelnickij hetmani tisztségbe való beiktatása követte. Először a hetmani jelvények közül Hmelnickij az immár cári Zaporozsjei Had új, erre az alkalomra Moszkvában készített zászlaját vehette kezébe Buturlintól, aki többek között ezt mondta: „legyen minden ellenségetek feletti győzelem zászlaja”. Amikor a jogarra emlékeztető (vagy azt helyettesítő?) buzogányt nyújtotta át a kozákvezérnek, a példabeszéd így szólt: „az engedetleneket, a pravoszlávia ellenségeit ezzel békítsd meg”, amikor a kaftánt segítette fel a hetmanra, akkor a fiókáit szárnyaival beborító sas hasonlatával élt Buturlin. Ezt a hosszadalmas szertartást a dízsüveg átadása zárta, amely az okosság és a bölcsesség szimbólumaként került a hetman fejére. Fejedelmi ajándékban, 1500 rubel értékű cobolyadományban részesült még az egykor jezsuitáknál nevelkedett ukrán népevezér, helyettese, Iván Vigovszkij (Wyhowski) kancellár pedig 500 rubelnyi cobolyért mondhatott köszönetet.⁸

Ugyanilyen foratókönyv szerint ment végbe január és február folyamán a többi kozákezdred, illetve az ezredterületen (az ukrainai közigazgatási egységekben) élő nem kozák népség cárja való felesketése is. A legfontosabb ezredék és városok (Kijev, Csernyigov, Nyezsín) esküjét maga Buturlin bojár fogadta, az ukrainai szélső ezredeket és városokat a cári követség alacsonyabb rangú tagjai „fogadták be” Alekszej cár hűségébe. Egy ismeretlen kortárs, Szamovigyec (Szemtanú) névvel illetett ukrán krónikás nagy lelkesedést tapasztalt egész Ukrajnában (po vszej Ukrajni uvesz narod sz ohotoju toje ucsinyil).⁹ Mindenképpen óvatosan kell kezelnünk Szamovigyec véleményét, mert arról is tudomásunk van, hogy Hmelnickij közvetlen vezetőitársai közül pl. Szirko és Bohun ezresek nem voltak hajlandók „moszkvai szolgálatra” adni a fejüket, de Szilveszter Koszov kijevi metropolita is makacskodott a moszkvai pátriárka előtt fejet hajtani.¹⁰ Hogy mégis tömegesnek minősíthetjük a cár hűségére való áttérést, arról a moszkvai Poszolszkij prikáz (Külgügyi Hivatal) adatai tanúskodnak. Az írnokok kimutatásai szerint a januári és a februári „akció” során a Zaporozsjei Had 16 ezredének (kb. 230 századának) 64 659 kozákja, 188 slachticsa, 62 454 nem kozákja, 37 kolostori szolga, összesítve 127 338 fő nyilvánította ki Alekszej cár iránti hűségét.¹¹ Az adatfelvétel a háborús viszonyok miatt csupán töredékes lehetett, ugyanis a krími határokat őrző és a dnyeperi zuhogók mögötti szabad kozákok ab ovo nem kerülhettek be a cári kimutatásokba, mint ahogyan az a jobbágyi állapotú tömeg sem, amely a ljachok (a lengyelek gúnyneve) elleni harcokban azonnal kozáknak vallotta magát. 1654 nyarán erre a jelenségre Protaszjev, az Ukrajnában járt cári követ is felfigyelt. „...aki nem volt kozák, most az is kozák, ezek mindnyájan egyenlőeknek tartják magukat a kozákokkal.”¹² 1657-ben, amikor már Moszkva és Csigirin kapcsolata elmérgesedett, a kozák vezetők a cár követe, Kikin asztalnok előtt azzal kérkedtek, hogy a Zaporozsjei Had vagy 300 ezer kozákot számlál.¹³

A Zaporozsjei Had létszámviszonyait érintő kérdéseknek ott volt igazán komoly jelentősége, ahol a kiváltságolás és a nem kiváltságolás, a kiváltságokból való részesülők és a nem részesülők közötti határ húzódott. Hmelnickij hetman és parancsnoktársai ugyanis a lengyel királyok által törvényesített és a kozák hagyománnyal is összhangban álló, 60 ezres, minden kozákprivilegiummal rendelkező, lajstromba vett, név szerint feltüntetett Zaporozsjei Hadat ígértek és kértek Alekszej cártól, az új uralkodótól. 1654-ben, egyelőre még, nem a cári lajstromba, fizetési jegyzékbe való bekerülés jelentette az aktuális problémát, hanem a kozák szabadságok, kiváltságok és a kozák autonómia moszkvai elismertetése.

A Zaporozsjei Had parancsnoki karából (hetman, kancellár, hadbírák, jeszaulok, szállásmester) és az ezerekből, meg egyes, 1648 óta fontos szerepet játszó századosokból összetevődő parancsnoki rada (tanács) már Perejaszlavban egyeztetette a jövőbeni együttműködés feltételeit Buturlin cári főkövettel, s mindezt 23 pontos petícióba foglalta.¹⁴ Ezeket az előterjesztéseket vitte Moszkvába a Szamuil (Szamojlo) Bogdanov hadbíró és Pavel (Pavlo) Tyetyerja perejaszlavli ezres vezette kozákdelegáció. Ne kerülje el a figyelmünket az a hallatlanul fontos körülmény, hogy a Zaporozsjei Had vezetősége kérvénnyel, petícióval fordult Alekszej cárhoz azzal a céllal, hogy az írásba foglaltakat függőpecsétes oklevelével törvényerőre emelje, gyakorlati alkalmazásukat engedélyezze. Röviden nézzük meg, hogyan rögzítette az 1654.

március 13-án, 14-én és 21-én tárgyalt, később „márciusi vagy hmelynickiji cikkeknek” mondott kiváltságlevél Ukrajna állami és társadalmi berendezkedését.

A Zaporozsjei Had és rajta keresztül Ukrajna továbbra is autonómiát élvezett, s ez a szabad hetmanválasztásban, a hadi létszám 60 ezer főben való maximálásában, az ezredalapú közigazgatási rendszer fenntartásában, a kozák igazságszolgáltatásban, a kozák és nem kozák (nemesek, egyháziak, városiak, jobbágyok) társadalmi rétegek elkülönülő privilegizálásában fejeződött ki. Tulajdonképpen az autonómia a kiváltságolással kapcsolódott össze, az autonómia valójában a regisztrált kozákok és a feudális kiváltságoltak (nemesek és egyháziak) esetében érvényesülhetett. Moszkva és Csigirin teljesen egyetértett abban, hogy az 1648–1654-es háború parasztháborús jegeit meg kell szüntetni, a hatéves háború idején kialakult, szabadon átjárható kozák-jobbágy határt fel kell számolni, a felbonthatatlannak tűnő társadalmi szövetséget meg kell semmisíteni a jövőben. Éppen ezért a kozák, a nemesi és az egyházi különállást hangsúlyozó kérvénypontok lezárásaként mindig a rövid beleegyező formula olvasható: *bity po ih cselobityju (legyen kérésük szerint).*

A Zaporozsjei Had külkapcsolatainak megítélésében ellenben komoly nézeteltérés mutatkozott. A kozákság szabad és önálló diplomácia iránti kérélmé (14. pont) az egyik legfontosabb államügyet, a cár egyik monopoljogát, a külpolitika irányítását sértette. Alekszej cár és a bojár tanács válasza ezúttal így hangzott: „Az uralkodó megparancsolta, és a bojárak eldöntötték: a jó szándékkal hozzátok érkezett követeket fogadhatjátok és elbocsáthatjátok, de hogy milyen ügyben jöttek, és milyen végzéssel lettek azok elbocsátva, arról cár őfelségét tájékoztassátok. Cár őfelsége ellen irányuló ügyben hozzátok érkezett követeket és küldöncöket (ott) a Hadban tartsátok, cár őfelségét írásban értesítétek erről, cár őfelsége parancsa nélkül tilos azokat elbocsátani, a török szultánnal és a lengyel királlyal cár őfelsége engedélye nélkül kapcsolatba nem léphettek (kiemelés tőlem – G. S.)”.¹⁵

A fenti cikkely kimunkálatlanságára, többféle értelmezésére, időzített veszélyeire néhány megválaszolatlan kérdéssel szeretnénk rámutatni. Ki döntötte el azt például, hogy jó vagy ártó szándékú az az ügy, amellyel egy futár, küldönc, követ, delegáció kozák földre érkezett? A moszkvai diplomáciába be nem avatott hetman következmények nélkül, kockázatmentesen elbírálhatta a cárnak tetsző és nem tetsző, baráti vagy ellenséges, lényeges vagy lényegtelen információkat? A török szultánra és a lengyel királyra vonatkozó tilalom vonatkozott-e a szultáni vazallusokra (Krím, Erdély, Moldva, Havasalföld), vagy a lengyel király litván nagyfejedelemi mivoltára?

Nem lehet nem észrevenni, hogy Moszkvában a cár hűségére áttért és a cár szolgálatába állt maximum 60 ezres kozák hadra, illetve az ország végvidékén fekvő veszélyzónára, Ukrajnára úgy tekintettek, mint Oroszország katonai potenciáljának gyarapodására, valamint az ország igazságos területi növekedésére. Nemcsak azért igazságos Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozása, mert János Kázmér lengyel király súlyosan vétkezett pravoszláv alattvalói ellen, hanem azért is, mert *Alekszej cár az orosz cárok szent kötelességét teljesítette, az „ősök földjeinek” (voicsina = patrimonium) egy darabját visszaszerezte.* Tehát 1653-ban és 1654-ben – orosz felfogás szerint – nem történt egyéb, mint hogy a zemszkij szobor és a perejaszlavli rada döntései értelmében Nagy-Oroszország Kis-Oroszországgal egyesült. Ezt a tényt

Alekszej cár a tituluszában is kifejezésre juttatta. Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodójaként szabott határt az 1648–1654 között korlátlan hatalomhoz szokott Hmelnyickij hetman külpolitikájának.

De az orosz vajdák ukrán városokba való irányítása is az autonómia csorbításához vezetett! Előzményként el kell mondanunk, hogy Hmelnyickij hetman még 1653 végén többször is sürgette cári vajda (ti. parancsnok) és katonaság Kijevbe és Perejaszlavba való bevonultatását, ám 1654. január 10-én Hmelnyickij már a korábbi álláspontjához képest módosító javaslattal fordult Alekszej cárhoz. Kérését úgy változtatta meg, hogy ha a lengyel király tavaszig nem támadja meg az ukrainai városokat, akkor a Kijevbe küldendő háromezer fős cári helyőrségen kívül más katonai erősítésre nincs szükség a Dnyeperen túl, viszont ha támadás érné a kozákságot, úgy újabb katonai egységeket várnak a Zaporozsjei Had mellé.¹⁶

Annak ellenére, hogy a Rzeczpospolita és a lengyel király nem lépett fel támadólag Ukrajnában, orosz csapatok érkeztek az elkerülhetetlen orosz–lengyel háború kiinduló bázisául szolgáló Kijevbe és Csernyigovba. Oroszország szemszögéből vizsgálva a problémát: Alekszej cár ezen lépését egyáltalán nem tekinthetjük szerződészegésnek. De vajon a „márciusi cikkelyek” államszerződésnek minősíthetők-e? Még inkább bonyolítva a helyzetet: államjogi szempontból, beszélhetünk-e szuverén államok egyesüléséről 1654-ben?¹⁷

A Perejaszlavban és Moszkvában folytatott tárgyalások azt sugallják, mintha két „egyenlő fél” egyezkedett mindkét felet érintő jogokról és kötelességekről. Oroszország jogot formálhatott a Zaporozsjei Had katonai szolgálatára, a választott kozákhétman hatalmi megerősítésére, az ukrainai adók egy részére, ám minden ellenséggel szemben meg kellett védelmeznie Ukrajna pravoszláv lakosságát. Ukrajna (Kis-Oroszország) politikahordozó ereje, a kozákság – a „márciusi cikkelyek” értelmében – széles körű kiváltságolásban részesült (de jure csupán 60 ezer fő!), miközben élesen elhatárolta magát a kozák jogokra vágyakozó jobbágyságtól. Attól a tömegtől, amely a lengyelek elleni hatéves háború győztesének érezte magát, és a győzelem megérdemelt jutalmából részesedni akart. A „szerződött ukrán felet” mindössze egyetlen feladat, bárki ellen bevethető katonai szolgálat terhelte. Bármennyire is konkretizálható a felek jogainak-kötelességeinek rendszere, le kell szögeznünk tényként, hogy „az egyezményt” semmilyen törvényhozó szerv (zemszkij szobor, illetve rada) nem tárgyalta, nem ratifikálta. De nem is tárgyalhatta és ratifikálhatta, hiszen az egyeduralkodás (szamogyerzsvijje) elvéből az is következik, hogy a kozákok (alattvalók) csakis petíció formában fordulhattak új uralkodójukhoz, aki az előterjesztett kéréseknek helyt adott, illetve feltételeket szabott teljesítésük elé, avagy kategorikusan elvetette azokat.

A történelmi szakirodalomban – ahogyan az a jegyzetekben feltüntetett művekből is kitetszik – Oroszország és Ukrajna egyesüléséről a legkülönbözőbb államjogi fejtegetés látott napvilágot, a perszonáluniótól és reáluniótól kezdve a protektorátuson át a vazallusságig, a bekebelezésig bezárólag. Jobban megismerkedve 1654 jogi aspektusaival, korábbi, perszonálunió melletti állásfoglalásunkat revideálva,¹⁸ úgy gondoljuk, hogy a kelet-európai helyzetre kiható esemény pontosabb megítélésére alkalmasabb a feltételekhez kötött inkorporáció jogi kategória.¹⁹

A „kelet-európai harmincéves háború” (1654–1686) nyitánya

A lengyel végek, azaz Ukrajna elszakadása a Rzeczpospolitától és Oroszországhoz való csatlakozása azonnali casus bellinek minősült, s már 1654 tavaszán – a várakozásoknak megfelelően – kirobbant a lengyel–orosz fegyveres konfliktus. Alekszej cár – miközben az európai uralkodótársait az orosz–lengyel háború beálltáról tájékoztatta – 1654. május 11-én elsősorban az érzelmekre ható felhívással fordult a Litván Nagyfejedelemség fehér-orosz (pravoszláv) lakosságához. Felszólította a pravoszláv testvérnépet, hogy a kis-oroszországi példa nyomán fogjon fegyvert a vallás védelméért, a cárhoz való tartozásért. Miként a nagyorosszal testvér kisorosz nép megszabadult a „latinok” uralmától, ugyan- úgy a fehérorosz testvérnép is – csatlakozva az egyesült orosz–kozák seregekhez – visszanyerheti szabadságát.²⁰ Noha a szabadság tartalmi részletezésével adós maradt a kiáltvány, hatása óriási volt.

A Litvániában egyidejűleg, több irányban is kibontakoztatott támadás – a hadüzenet ismeretében – nem érte váratlanul a litván–lengyel haderőt, mégsem tudott felkészülni a támadás elhárítására. Janusz Radziwiłł litván főhetman képtelen volt a megrémült nemesi felkelőket együtt tartani, nem tudta megakadályozni pániszzerű menekülésüket. A biztonságos lengyel és livón területekre (Rigába) való átáramlásuk miatt Litvánia sorsa azon állt vagy bukkott, hogy a legjelentősebb végvárok (Szmolenszk, Vityebszk, Mogiljov, Minszk) kibírják-e az oroszok ostromát. Az utánpótlástól teljesen elszigetelt erősségek védői két-három hónapig tartottak ki csupán, augusztus 24-én a Dnyeper menti Mogiljov, szeptember végén a bevehetetlennek hitt Szmolenszk kapitulált.

Amíg a cári seregek a várakkal, városokkal viaskodtak, addig Hmelnickij segélycsapatai, a csernyigovi, a nyezsini és a sztarodubi ezredek (20 ezer fő) a fehér-orosz vidéket tisztították meg a ljachoktól. A felszabadított területeken a kozákok „kozák rendet” igyekeztek meghonosítani, ami a kozáknak iratkozott (kozáknak állt) jobbágyoknak földtulajdont, adómentességet, vámmentes kereskedési jogot, évi zsoldot, saját bírászkodást stb. ajánlgatott.²¹ A Szmolenszk ostromát személyesen irányító Alekszej cár a fehér-orosz és a kozák (kisorosz) azonosulás nem várt és nyugtalanító következményeiről többek között ezeket írta az Ukrajnában hadakozó orosz csapatok főparancsnokának, Buturlinnak. „A moszkvai szolgálatból tőlünk és bojárjainktól mindenféle katonaeMBER elszökött, és a sűrű erdőben gyülekeznek, hogy Hmelnickijhez menjenek: azt írják a rokonságuknak, mintha a cserkaszok (értsd: Cserkasszi kozák város nevéből eredeztetett szó, a kozák szinonimája – G. S.) birtokokat osztogatnának nekik.”²² Ezen helyzeten az sem változtatott, hogy Alekszej cár Mogiljov hódoltatása (1654. augusztus 24.) után felvette a „Fehér-Oroszország egyeduralkodója” titulust is a Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodója címe mellé.²³ Jogilag tehát a Litván Nagyfejedelemség Mogiljov, Orsa, Bihov (Dnyeper menti városok Kijevtől északra) városokkal jelölt keleti országrésze Alekszej cár uralma alá került, gyakorlatilag viszont a kozák sereg uralta a helyzetet. Hiába erősítette meg cári oklevél a felsorolt települések összes, lengyel királyoktól és litván nagyfejedelemektől szerzett korábbi privilégiumát (magdeburgi városi jogot), mert a helyi nem nemes, a kozák szabadságok gondolatától befolyásolt tömeg a Zolotarenko-féle kozák haddal

együttműködve nem kímélte a cári kegyelemben részesített katolikus egyház javait, a hódolt lengyel, litván nemesség birtokait, a városi gazdag kereskedők vagyont. Ez a cári akarattal szembehelyezkedő magatartás, a cári parancsokat nyíltan negligáló önkényeskedés bizonyos értelemben indokolható, hiszen a hadjáratban részt vevő kozák ezredek megbízott parancsnoka (nakaznij hetman), Iván Zolotarenko – egyébként Hmelnickij sógora – ugyancsak jogforrásnak számított. Mégpedig azért, mert Alekszej cár önrendelkezési joggal felruházott Zaporozsjei Hadának parancsnokáról volt szó, másrészt pedig azért, mert Hmelnickij hetman Fehér-Oroszország sok kis településének adományozott kiváltságlevele, s az ilyen települések lakosságának kozákoknak tett, de a cár nevére és hűségére fogadott örök szolgálata semmivel sem volt csekélyebb jogi értékű, mint a direkt, cári kancellárián kiállított okirat. Ebből a jogi kettősségből már 1654-ben rengeteg súrlódás, illetékességi vita, atrocitás származott, de a perejaszlavlai rada döntése és a moszkvai kiváltságolás alig néhány hónapos örömmélménye egyelőre elhomályosította a kozák és a moszkvai államfelfogás közötti szakadékat. 1655-ben viszont, amikor a küzdőtéren egy újabb háborús fél, Svédország is felbukkant, az ellentétek már a felszínre törtek. Hmelnickij hetman őszintén örült X. Károly Gusztáv svéd király Lengyelország elleni támadásának, reménykedett az orosz–svéd–kozák katonai együttműködésben, a Rzeczpospolita maradék nélküli eltüntetésében. Ellenben Alekszej cár külpolitikai stratégiájába egy ilyen „egyszerű és kézenfekvő” kombináció nem férhetett bele. Nézzük előbb a tényeket!

Svédország és a Rzeczpospolita kapcsolata 1654-ben ugyancsak megromlott, nyíltan akkor vált ellenségessé, amikor Krisztina királynő (Waza-dinasztia) a lengyel Waza-uralkodók (János Kázmér lengyel király) jogairól tudomást sem véve lemondott unokatestvére, Károly Gusztáv (Pfalz-Zweibrücken-dinasztia) javára. A svéd uralkodóváltás okát egyes kortársak a királynő esztelen költekezésében, valamint a korona-birtokok meggondolatlan szétosztogatásában vélték felfedezni. Talán nem véletlen, hogy az anyagi javakban szűkölködő Svédország új uralkodója lengyelországi kikötők, illetve lengyelországi területek megszerzésével akarta egyenesbe hozni az államháztartást. Az 1654-ben katasztrofális vereségeket szenvedő Lengyelország védtelen zsákmánynak tűnt Stockholm számára. Elérkezettnek látszott az idő ahhoz, hogy a svédek több évtizedes, dédelgetett álma (Oxenstierna-terv), a Balti-tenger feletti totális ellenőrzés megvalósuljon. A harmincéves háborúban Torstensson generális mellett hadtudományi és hadvezetési ismereteket szerző X. Károly Gusztáv (1654–1660) trónra lépésének első percétől kezdve feszült figyelemmel kísérte az orosz–lengyel háború eseményeit, s csak a kínálkozó lehetőségre várt: mikor is csapjon le kiszemelt áldozatára. (Wieliczko krónikájában olvashatjuk: *lev gotov na lov* = az oroszlán kész a zsákmány elejtésére.)²⁴ Gyakran idézett mondatával jellemezhetjük leginkább háború melletti eltökéltségét: „a vas segítségével, amit nem sajnált tőlünk a természet, elláthatjuk magunkat arannyal”.²⁵

A háborúba való beavatkozás már 1654 végén eldöntött tény volt, ám 1655 áprilisáig Stockholm és Varsó látszategyezkedései folytak. Tavasszal, a jó idő beköszöntével a katonai előkészületek felgyorsultak, a támadásnak félreérthetetlen jelei megsokasodtak. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688) és mint, porosz herceg a lengyel király vazallusa, a Svédország felől közeledő veszélyről ide-

jekorán tájékoztatta Varsót, mint ahogyan arról is, hogy kilenc svéd regiment Gdańsk (Danzig) térségében partra szállt májusban.²⁶ Júniusban Arwid Wittenberg svéd tábornagy Svédországból Szczecinhez (Stettinhez) átszállított 17 ezer katonája, 72 ágyúja vonulhatott zavartalanul Nagy-Lengyelország felé. Az 1621-től svéd fennhatóságú Svéd-Livóniából (Riga a fővárosa) Magnus Gabriel De la Gardie tábornagy (a svéd király sógora) hadserege nyomult előre, Litvánia határára.²⁷

1655 nyarán a Rzeczpospolita két tűz közé szorult. Az orosz csapatok a fehér-orosz területek északi határát képező Nyugati-Dvina folyó mentén haladtak feltartóztathatatlanul. Vityebszk és Polock városok bevétele után délre-délnyugatra fordulva, Minszket, majd a litván Kovnót (Kowno, ma: Kaunas), augusztusban pedig a litván fővárost, Vilnót (Wilno, ma: Vilnius) is elfoglalták. Vilnó orosz kézre kerülése immár a „litván nagyfejedelem” titulus használatára is feljogosíthatta Alekszej cárt. A lengyel nemesi felkelők Ujścieben (1655. július 25-én), az oroszok és kozákok elől menekülő litvánok pedig Kiejdanyban (1655. augusztus 14-én) adták magukat X. Károly Gusztáv svéd király uralma alá. A Litván Nagyfejedelemség szenátorai és nemesi, hasonlóan a lengyel nemességhez, „maguk és utódaik nevében” fogadtak örök hűséget „Észak Nagy Sándorának”. Egyetlen kikötésüket, ti. a svéd–litván egyesített haderő nem hadakozhat a lengyel király ellen, X. Károly Gusztáv méltányolta. A szavakban nagylelkű uralkodó ígéretet tett arra is, hogy Litvánia megtarthatja olyan fokú állami önállóságát, mint amilyet ezelőtt a Rzeczpospolitaiban élvezett. A litvánok gyors és feltétlen kapitulációjának ellenszolgáltatása az volt, hogy a svéd király kötelezettséget vállalt a Litván Nagyfejedelemség területi integritásának helyreállítására.²⁸ Nagy- és Kis-Lengyelország behódolása fejében a diadal-ittas király ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy a jövőben „a Rzeczpospolita egészben” marad. Mit is ígért a balti birodalom mindenható ura?

Elég ha csak a „Rzeczpospolita egészének” restaurációs programját boncolgatjuk. Már az első megközelítésben nyilvánvaló, hogy a királyi szavaknak érvényt szerezni nem olyan egyszerű dolog. Az ígéret megvalósításának alfája és omegája az egykori lengyel–litván tartomány, Ukrajna státusának a megmásítása volt. Ukrajna Lengyelországhoz való csatlakozását kizárólag csak háborúval, konkrétan, egy Oroszország ellenében győztesen befejezett háborúval lehetett kivitelezni. De a Rzeczpospolita állami egységéhez tartozó, az 1654–1655-ben elvesztett fehérorosz és litván területek újra lengyel–litván kézbe való juttatása megint csak az Oroszországgal megvívandó háborút prognosztizálta. A különleges jogállású Porosz Hercegségről egyelőre még ne is beszéljünk, hiszen annak svéd bekebelezésétől X. Károly Gusztáv kimondva–kimondatlanul soha nem tekintett el.

Tovább lépve az államjogi problémákon, társadalmi téren is megoldhatatlan feladatokat vállalt magára a svéd uralkodó. A lengyel–litván nemesség jogainak maradéktalan elismertetése és érvényesítése (a kozák szabadságok tagadása) csak egy feltétellel realizálható, mégpedig Ukrajna és Oroszország egyesülésének hatálytalanításával. Ebben az esetben már nemcsak svéd–orosz, hanem svéd–kozák háborúval is számolnia kellett.

Nehéz elképzelni, hogy X. Károly Gusztáv ne lett volna tisztában irreális és felelőtlen ígéreteinek alaptalanságával, és mégis, ennek ellenére, a későbbiekben

sem fukarkodott könnyelmű kijelentéseivel. Nála a politikusi és az emberi (a jog és az etika) cselekedetek élesen elváltak egymástól. Mélységesen megvetette a kíméletért könyörgő lengyeleket és litvánokat, a megadási feltételeket soha nem tartotta tiszteletben. A katolikus egyházi és kolostori javakat nagy előszeretettel fosztogatta, zsoldos katonái – büntetlenséget élvezve – a prédáért mindenkit zaklattak.²⁹

1655 második felében a Rzeczpospolita katonái és morális vereségek sorozatát szenvedte el. Orosz zászlók lengtek novemberre az eredeti litván városok – Vilnó, Kovnó, Trakai, Novogrudok (Nowogródek), Druja, Drissza – felett, svéd garnizonok szállták meg a legfontosabb lengyel (Poznań, Varsó, Krakkó), porosz (Thorn = Toruń, Elbing = Elbląg) városokat, de még a Lengyel-Livóniában fekvő Dvinaburgban (Dünaburgban ma: Daugavpils) is svédek parancsoltak.

1655–1656 telén a katonáktól a diplomaták vették át a kezdeményezést. A minden irányba kiterjedő diplomáciai akciókból a Moszkvába érkezett császári és svéd küldöttségek tárgyalási eredményei, illetve eredménytelenségei nyomták rá bélyegüket alapvetően az 1656–1658. évi eseményekre.

III. Ferdinánd császárt igencsak aggasztotta a protestáns Svédország térnyerése Lengyelországban, de nyugtalanította Oroszország dinamikus nyugati terjeszkedése Ukrajnában, Litvániában. Moszkvába indított tapasztalt diplomatái, a jezsuita Don Allegretto Allegretti és Johann Dietrich von Lorbach – 1597 óta nem járj császári követség az orosz fővárosban! – a következő témákat javasolta megvitatásra.

1. A német-római császár és a moszkvai cár közötti „fivéri barátság és szeretet” létesüljön,

2. „Mivel minden háború közvetítők által békével ér véget”, Oroszország uralkodója fogadja el a császárt mediátorként a lengyel–orosz viszonyok normalizálására,

3. Oroszország és a Rzeczpospolita háborúját béke váltsa fel, szűnjön meg a keresztény vér ontása,

4. A hadakozó felek a kereszténység közös ellenségével, a törökökkel, tatárokkal szemben közösen lépjenek fel.³⁰

Allegrettiék kedvező fogadtatásában és a tárgyalások gyors, eredményes lezárásában döntő érdemeket szerzett „a láthatatlan személy”, Nyikon moszkvai pátriárka, aki mély meggyőződéssel képviselte Alekszej cárnál Oroszországra mint „a harmadik Rómára” háruló missziós feladatokat. A megállapodás írásba foglalásával nemigen sietett a Poszolszkij prikáz, mert az 1655 szeptemberében Rigából Moszkvába indított svéd meghatalmazottakkal – Gustav Bielke, Alexander von Essen, Philipp von Krusenstiern vezette a 142 fős delegációt – az érdemi tárgyalások csak december 23-án kezdődtek el. X. Károly Gusztáv egy Rzeczpospolita-ellenes orosz–svéd katonai szövetséget kezdeményezett Alekszej cárnál, sőt a Rzeczpospolita feosztásától sem zárkózott el. Instrukciójából kiderül, hogy két variánsban is elképzelhetőnek gondolta a Nemesi Köztársaság feldarabolását. A svéd–orosz közös határ vagy a Kamenyec (Podólia)–Konsztantinovo–Szluck –Boriszov–Suja–Polock vonalon, vagy a kisebb svéd területi nyereséggel kombináló Halics–Gorodok–Szluck–Minszk–Polock vonalon haladt volna.³¹ Krusenstiern, a gazdasági tárgyalások vezetésével megbízott szakember bekapcsolása a svéd nagykövetségbe azt is jelezte, hogy Stockholm az orosz–svéd kereskedelmi kapcsolatok újratárgyalását is kezdeményezni akarja. Valóban, a svéd diplomácia a külkereskedelmet a külpolitika részeként értelmezte. Ezért nem

diplomácia a külkereskedelmet a külpolitika részeként értelmezte. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy 1655-ben elhatározta az 1617-és sztolbovói békepontok előnyösebbre cserélését. A svéd kereskedők panaszainak – útvonalengedélyért akár öt hetet is várakozniuk kellett, a svéd birodalmi tallér kényszerárfolyamon történő beváltása anyagi veszteségeket okozott – kivizsgálásán túlmenően újabb kereskedelmi útvonalak megnyitását kérte a svéd fél. Egyrészt Perzsiába, illetve Perzsiából a szabad tranzitforgalmat biztosító szárazföldi és vízi utat, másrészt a Baltikum–Arhangelszk kereskedelmi összeköttetést a megfelelő postaállomásokkal, kereskedőházakkal, a Ladoga-, az Onyega-tavi kikötőkkel, szabad hajózással stb.³²

Bármennyire is kölcsönös gazdasági előnyökkel kecsegtette a tárgyaló feleket az 1617. évi kereskedelmi megállapodás módosítása, az orosz–svéd nagyhatalmi vetélkedés, a Rzeczpospolitához és a Zaporozsjei Hadhoz való viszony egyre jobban elmérgesítette a tárgyalások légkörét. Most, 1655 végén derült ki igazán, hogy a 14. hmelnickiji cikkely mennyire kidolgozatlan, mennyire pontatlan az általános fogalmazási módjával. Ugyanis X. Károly Gusztáv és Hmelnickij közvetlen diplomáciai érintkezése mélyen sértette ebben a konkrét szituációban Moszkva érdekeit. Hmelnickij, a cár alattvalója pedig a „jó ügy” szolgálatában permanensen azon munkálkodott, hogy a ljachokra Oroszország, Svédország és a Zaporozsjei Had együttes ereje koncentráltan rázúduljon. Nem volt elég, hogy a különutas, Moszkvának nem tetsző kozák politika károsan befolyásolta a külpolitika monopoljogú irányítója, Alekszej cár elképzeléseit, ráadásul Hmelnickij hetman fehér-oroszországi utasításaival a cári intézkedéseket hatálytalanította, legalábbis kétségbe vonta. Az orosz–svéd tárgyalások kellős közepén, 1656. február 8-án a magát „csigirini hercegnek” képzelő Hmelnickij a „belorusz (fehérorosz) ezred” ezereskapitányának nevezte ki vejét, Iván Nyecsajt. A hetman kinevezési okirata szerint Nyecsaj „bátor cselekedeteivel”, rátermettségével érdemelte ki azt, hogy az elhalálozott Zolotarenko ezeres helyébe lépjen, és az ezredének területén lévő városoknak (Mogiljov, Csauszi, Novij-Bihov, Gomel) is előjárója legyen.³³

Hmelnickij Nyecsajt hivatalába iktató okmánya óriási felháborodást váltott ki Moszkvában. Larion Lopuhin tanácsnok haladéktalanul Csigirinben termett, és a cár nevében felszólította a hetmant, hogy rendelje vissza a kozákjait a „belorusz ezrednek” nevezett területről, érvénytelenítse Nyecsaj újonnan alapított ezereskapitányágát, hagyjon fel ott a kozáktoborzással, hiszen ott mindenki cári hűségen van. Szigorúan megfédtek Hmelnickijt Moszkvából, és utasították arra, hogy a jövőben akár egy uralkodó, önhatalmúlag ne rendelkezék.³⁴ Moszkva határozott közbelépésével tudatta a Dnyeper mentiekkel, hogy nem tűri el jogainak csorbítását, és ebbe a svédekkel való paktálási szándék is ugyanúgy beletartozott.

1656 márciusára kikristályosodott az új orosz külpolitikai kurzus: a császár közvetítésével megegyezni a lengyelekkel, a svédek pedig háborúval rákényszeríteni arra, hogy Oroszország baltikumi érdekeit tiszteletben tartsa. Klaus Zernack német történész alapvetően három okkal magyarázza az orosz–svéd háború kitörését, a békeállapot megszakadását (ruptura pacis). 1. Oroszország túl érzékenyen reagált Svédország külpolitikai törekvéseire, mert moszkvai vélemény szerint az 1617-es sztolbovói béke módosításával a skandináv ország hegemon helyzetbe jutott volna a térségben. 2.

A svéd ügyek szakértőjének, Ordin-Nascokinnak Alekszej cárra gyakorolt hatása azért nem hagyható figyelmen kívül, mert ő a svédek lengyelországi sikereit Oroszország első katonai csapásával óhajtotta kiegyenlíteni. 3. Az egyre feszültebbé váló kozák–orosz viszony lecsendesíthető lesz egy győztes háborúval, miközben az orosz külpolitikai célok is megvalósulnak.³⁵ Bizonyosak vagyunk abban, hogy a háború okainak feltárásakor nem feledkezhetünk meg a livón háború okozta revansvágyról sem, mint ahogyan III. Ferdinánd császár diplomáciai beavatkozásának hatásáról sem. A svéd történetírásban szilárdan tartja magát az az álláspont (Carlson F. F.), hogy az orosz–svéd ellenségeskedés valódi okát a megoldatlan kereskedelmi problémákban kell keresni.³⁶ Maga X. Károly Gusztáv is számba vette az okokat egy Hmelnickijhez írott levelében. Érthető módon, ő a legsúlyosabb oknak a Svédország és a Zaporozsjei Had rendszeres diplomáciai érintkezését említette, mert Alekszej cár azzal vádolta meg uralkodótársát, hogy Svédország szét akarta tépni Moszkva és Csigirin, az uralkodó és alattvalója szoros kötelékét. X. Károly Gusztáv levelében tagadta a vádakat, ám ravaszul, a kozákok bizalmatlanságát erősítendő, megjegyezte: „Az tudtuk, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemség és a Zaporozsjei Nép (sic!) között valamilyen egyesülés létrejött... de úgy gondoltuk, hogy az mint két önálló ország szerződése lépett életbe, és az Ön népének teljes és érintetlen szabadsága megmarad” (*quam gentis Vestrae libertas salva et integre maneret* – kiemelés tőlem – G. S.).³⁷

1656 májusában Oroszország hivatalosan is megszakította diplomáciai kapcsolatait Svédországgal, a Moszkvában tartózkodó svéd követeket házi őrizetbe vették, majd 15-én Alekszej cár elhagyva fővárosát, a hadjárat megindításának állomására, Polockhoz sietett. A svédek elleni hadjárat fő iránya a Nyugati-Dvina folyó, fő célja a folyót ellenőrző városok elfoglalása (Vityebszk, Polock, Dvinaburg) után, a folyó torkolatában fekvő Riga, a svéd–livón főváros megszerzése volt. Nagy erők vonultak a szintén svéd felségterületen lévő észt Derpt (Dorpat, orosz nevén Jurjev, ma: Tartu), valamint a Ladoga-tó déli partján épült, ingermanlandi Nöteburg (Noteburg, orosz nevén Oresek) ellen is.

Amíg a svédek az oroszokkal szemben védekezésre kényszerültek, addig Lengyelországban hatalmas offenzívát bontakoztattak ki. X. Károly Gusztáv nemcsak azért gondolt a lengyelek elleni döntő rohamra, mert nem volt kivel egyezkednie. (Tudniillik a lengyel alkotmány értelmében az államszerződések csak abban esetben váltak érvényessé, ha a király is, a Köztársaság is hitelesítette, tehát a király a Köztársaság nélkül [szejm nélkül] semmilyen ügyet nem zárhatott le, és viszont: a Köztársaság állásfoglalása sem emelkedhetett a törvény szintjére a király beleegyezése híján.)³⁸ Azaz, mégis akadt valaki, akivel lehetett, sőt, előnyösen lehetett alkudozni. Ez a valaki a lengyel király, vazallusa, a porosz herceg volt, aki nem más, mint Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688). Az 1656. január 7/17-i Königsbergben (Królewiec, ma: Kalinyingrád) aláírt, „a kölcsönös barátság és bizalom” elvén működő egyezmény azzal kalkulált, hogy X. Károly Gusztávot a lengyel szejm királyné választja, és a megválasztott és megkoronázott királynak a porosz herceg hűségesküvet tesz. Ezért a lengyelekkel szakító és a svédekkel együttműködő cselekedetért Frigyes Vilmos gazdasági előnyöket (a pillai=pilawai és a memeli=klaipedai

kikötői vámokból való részesedést), 1500 katoná biztosítása és az esetleges háborús károk fejében a Porosz Hercegséghez csatolandó ermland (warmiai) püspökséget kapja meg.³⁹ A lengyelek teljes kapitulációjával számoló svéd király elképzelése – az 1656 tavaszán és nyarán aratott katonai győzelmek ellenére – csupán ötven százalékban teljesült. X. Károly Gusztáv sem erővel, sem szép szóval nem tudta kicsikarni a királyválasztó szejm összehívását, de Frigyes Vilmosmal szorosabbra fűzhetette az együttműködés szálait. 1656. június 15/25-én a látszatszövetséges porosz herceg a „Lehn-Vertrag” (vazallusi szerződés 5. pontja) aláírásával a lengyel királyi köteléket a svéd király hűbéruraságára cserélte fel. Svédország az orosz cár és a kurlandi herceg ellen be nem vethető négyezer brandenburgi katonáért, a Brandenburg területén folytatott szabad toborzásért és az ott vásárolt élelmiszerekért gazdagon fizetett. De nem a sajátjából, hanem a Rzeczpospolitából kikanyarított területekkel: a Porosz Hercegséggel, a warmiai püspökséggel és nagy-lengyelországi vajdaságokkal egyenlítette ki a számlát. A Brandenburggal határos négy vajdaság eladományozása – vier Woywodschafften in Gross-Polen: Kalisch, Posen, Laussiz, Siradien mit dem Wielunischen Kreisse⁴⁰ –, X. Károly Gusztáv Frigyes Vilmosnak tett „nagylelkű” gesztusa nemcsak hogy végérvényesen elzárta előle a lengyel királysághoz vezető utat, hanem szinte katalizálta a lengyel–orosz közeledést.

III. Ferdinánd császár követjeinek, a béketárgyalások közvetítőinek jelenlétében ültek tárgyalóasztalhoz Alekszej cár és János Kázmér megbízottai az orosz hadak által hódoltatott litván fővárosban, Vlnóban. Az 1656. augusztus 22-től november 3-ig elhúzódó tárgyalások békét nem, de fegyverszüneti megállapodást eredményeztek. Az utolsó, szám szerint a 19. ülésen⁴¹ (november 3.) véglegesítették az uralkodók titulusait, másképpen szólva: végrehajtották a katonai erőviszonyoknak megfelelő határ kiigazítást. Alekszej cár a lengyel király részéről is jogszerűsített „Kis- és Fehér-Oroszország cárja” címmel bővíthette megszállási tárházát, János Kázmér pedig használhatta a „Litván Fejedelemség fejedelme” titulust. Mivel pontos határok meghúzása az idő rövidege és a közös ellenséggel, a svéd királlyal folyó háború miatt lehetetlen volt, a vilnai fegyverszünet a lényegi kérdéseket nem rendezte. Gondoljunk csak bele! A litván fejedelem az orosz katonai megszállás alatt lévő Vlnó, Kovno stb. litván városokat visszakapja, de Kis-Oroszország nyugati határa hol jelölhető meg? A Dnyepernél? Volhínia és Podólia nyugati határánál? A Dnyeszternél és a Nyugati-Bug felső folyásánál? Egy leendő kisorosz (ukrán)–lengyel határon inneni és túli kozákság a Zaporozsjei Had egészét feldarabolja? Az egész kozákságra vonatkozó 1654-es perejaszlavli és moszkvai döntések érvényüket veszítik? Stb.

Többek között ezek voltak azok a problémák, amelyek Csigirinben hatalmas káoszt és bizonytalanságot idéztek elő. Már a vilnai tárgyalások idején – félve attól, hogy a kozákság feje fölött megegyezik a két uralkodó – Hmelnickij szerződés kötésre felhatalmazott követeket menesztett X. Károly Gusztávhoz és II. Rákóczi Györgyhez azért, hogy véd- és dacszövetséget hozzanak létre. Hmelnickij, az óvatos és ravasz politikus Vlnó miatt az Alekszej cárbá vetett hitét elveszítette, mert a perejaszlavli rada döntésétől eltelt két és fél év alatt saját bőrén tapasztalhatta meg a lengyel és az orosz társadalmi berendezkedés közötti különbséget: a lengyel szisztémában a Zaporozsjei Hadnak a hatalom és eszköz nélküli királyság, vagyis a

korlátlan főnemesi uralom, az orosz szisztémában pedig a csak parancsokat teljesítő, politikai akarattól megfosztott alattvalókat ismerő felfogás minősült elfogadhatatlannak.

A kozák fővárosban érlelődő elégedetlenségről a Kijevbe „ültetett” orosz vajda, Andrej Buturlin idejekorán (október 30/november 9-én) tudomást szerzett, sőt már arról is informálta Moszkvát, hogy Hmelnickijnek II. Rákóczi Györggyel már egyezsége van, és a svédek átengedik majd Rákóczinak Krakkót. „A hetman és kancellárja becstelenséget forgat a fejében, el akar szakadni felségedtől” – állította határozottan a kijevi vajda –, mégpedig azért, mert cár őfelsége előre „békét” kötött a lengyel királlyal, pedig a békekötésig nem jutottak el, hanem csak az ígéretes szintjén rekesztették be a vilnói találkozót. Egy be nem fejezett háborút egy újabb, svédek elleni háborúval váltott fel cár őfelsége, figyelembe se vette azt, hogy „nekik (a kozákoknak) a svéd király régóta barát”.⁴² A hír valódiságát támasztja alá Újlaki László (II. Rákóczi György Csigirinbe küldött követe) jelentése is, miszerint a Zaporozsjei Had második embere, Vigovszkij (Wyhowski, Vihovszkij) kancellár Újlakinak kijelentette: „Ha megbékéltetek (ti. a lengyelek az oroszokkal – G. S.), ú velek felbontották a szövetséget.”⁴³

A Vilnóban elkövetett orosz külpolitikai hiba többszörösen elhibázott lépésnek bizonyult. Egyrészt azért, mert a lengyelek fedezet nélküli szavára – Alekszej cárt lengyel királynak választja a meg a szejm – Oroszország fő ellensége hirtelen Svédország lett, másrészt azért, mert a csatlakozott Ukrajna érdekei sehol, semmilyen formában nem érvényesülhettek. Alekszej cár pusztán katonai potenciált, Oroszország hadi erejét növelő katonakontingenst látott a kozákságban, Hmelnickij hetman különutas politikai törekvései megrökönyödést váltottak ki Moszkvában. A svéd és az erdélyi, Moszkvával nemhogy nem egyeztetett, de egyenesen tiltott diplomáciai akciók miatt a kijevi orosz vajda is, a moszkvai Külügyi Hivatal is számtalanszor elmarasztalta a hetmant. Itt és most, ebből a veszekedéseket és a személyeskedéseket bőven tartalmazó folyamatból a halálos beteg Hmelnickij és Fjodor Buturlin cári követ utolsó összetűzésének egy kisebb, de annál jellemzőbb részletére utalunk csak.

Az egyenesen Moszkvából Csigirinbe érkezett (1657. június elején) Buturlin udvarmester megbízatása Hmelnickij felelősségre vonásában merült ki. Alekszej cár a hetmant az 1654. évi eskü megszegésével vádolta, mert a Zaporozsjei Had 15 ezer kozákkal támogatja II. Rákóczi Györgyöt lengyelországi hadjáratában, hogy az erdélyi fejedelem lengyel királyságba üljön a cár helyett. Másodsorban azért, mert Hmelnickij „Lengyelország teljes felosztását” javasolta Svédországnak és Erdélynek. „...az kozák hetmánn az Viszlán innét akarja bírni, Borsútiát és Litvániát, Lengyelországot az Bog vizén túl (értsd: a Nyugati-Bug folyótól északra – G. S.) és Varsován túl 2 mélyföldet az svéczi király, azontúl Krakkót és Varsováig az Bog vizén innét az fejedelem, úgy hogy emlékezeti ne legyen az Lengyel királyságnak.” (Kiemelés tőlem – G. S.)⁴⁴ Harmadsorban azért, mert a hetman és „az muszka császár” magának követelte a fehér-oroszországi „Sztára Bicho-t” (Sztarij-Bihov – G. S.), sőt a Zaporozsjei Had a Dnyeper parti nagyvárosra, Mogiljovra is benyújtotta az igényét.⁴⁵ Negyedsorban pedig azért, mert a kozákok a cári vajdákat nem engedték be Csernyigovba, Nyezsinsbe és Perejaszlavba, így cári garnizonok nem létesülhettek az

ukrán városokban Kijeven kívül. De itt is, amíg a moszkvai sztrelecek Kijevben föld és ház nélkül tengődnek, addig a helyiek „nemcsak cselédeknek, hanem kutyaíknak, lovaiknak, marháiknak külön zugot építenek”⁴⁶ – tolmácsolta a cári haragot Buturlin.

Az orosz–kozák ellentét igazi indítékát az éppen Csigirinben tartózkodó erdélyi küldött, Sebesi Ferenc világosan látta: „*nem subjugáltam én magamat arra – fakadt ki haragosan Hmelynickij az orosz vajdának –, hogy azt cselekedjem, a mit te akarsz, hanem hadodat kezembe add, azt cselekedjem az mit én akarok; mert azelőtt is azért hadakoztam az lengyel királlyal, hogy az elébbi szabadságomat és a kozákok szabadságát helyre állassam és ne parasztok legyenek, hanem mint régenten kozák nevet viseltenek, úgy most is.*” (Kiemelés tőlem – G. S.)⁴⁷ Vigovszkij kozák kancellár is Hmelynickij stílusában, legalább ilyen nyíltan és fenyegetően beszélt „az muszkával második követtel”, írja Sebesi a csigirini naplójában. A Zaporozsjei Had önálló és független külpolitizálási jogát vitató cári követnek ekképpen válaszolt a dühét magából kiadó Vigovszkij: „Ha a császár a maga országában császár (értsd: cár – G. S.), szintén olyan fejedelem vagy király az maga országában az hetmán; kardjával veite meg és szabadult az iga alól fegyverével; azért ha akartok jóakaróink lenni és az békességét megtartani; ha pedig nem, lássátok, ellenetek megoltalmazzuk magunkat, mind tatárt, svédet, magyart ellenetek visszük. ... ti csak városokat akartok s kívántok, nem egyéb keresztyénséget...”⁴⁸

Az idézett dokumentumrészletekből félreérthetetlenül kiderül, hogy 1657 nyarán a Zaporozsjei Had–Oroszország–Svédország egymáshoz való viszonyai váltak determináns kapcsolatokká Kelet-Európában, a lengyel trónról álmódózó erdélyi fejedelem alig fél évig tartó 1657-es katonai akciója Lengyelországban epizódjellegűvé zsugorodott. Mint ahogyan az Erdélyi Fejedelemség életében fordulópontot jelentett 1657 nyara, épp- úgy Ukrajna sorsában is vízváltászónak említhetjük az új naptár szerinti 1657. augusztus 6-át, Hmelynickij hetmán halálának napját. Határkőnek kell tekintenünk mindenképpen ezt a napot, hiszen a köztiszteletben álló, Mózesnek és Messiásnak is nevezett kozákvezér halála a legnagyobb tanácstalanságba, egyidejűleg a legnagyobb válságba taszította Ukrajnát. Megoldatlan problémák sokasága maradt vissza Hmelynickij vezetőtársaira. A lengyel–krími tatár kényszerszövetség II. Rákóczi György életútját megpecsételte (1657. július 22.), seregének tragikus pusztulásához vezetett (1657. július 31.), s ezzel az erdélyi–kozák katonai paktum még papíron sem érte meg az egy évet. A svéd–kozák szerződés is értelmét veszítette azzal, hogy X. Károly Gusztáv a svéd tengeri érdekeket veszélyeztető dán támadás elhárítására a háborúskodás színhelyét a messzi északra helyezte át. A Zaporozsjei Had parancsnoki tanácsának (radájának) sürgősen az új hetman személyéről és megválasztásáról, majd a külpolitikai stratégiáról, az irányt szabó külpolitikai kurzusról kellett döntenie. A szövetségeseitől megfosztott kozákságnak a Vilnóban egyezsége jutott lengyel, orosz fenyegetéssel kellett szembenéznie.

Lengyel–orosz vetélkedés Ukrajnáért

Hmelnickij halálát és a Zaporozsjei Had elszigetelődését a moszkvai kormányzat drasztikusan a maga javára kívánta fordítani. A legvitatottabb problémákat – a cári vajdák és helyőrségek ukrán városokba való befogadása, a kozáklajstrom összeállítása, a lajstromból kimaradottak jobbágyságba való visszakényszerítése – minél gyorsabban, türelmetlenül, erőszaktól sem mentesen akarta rendezni. Alighogy Hmelnickijt szubbotovi birtokán eltemették, Csigirinbe érkezett „a Moschis legatus”, aki ultimátumot intézett a Zaporozsjei Hadhoz: a kozákság a lengyel király vagy az orosz cár hatalmát ismeri el maga fölött? Ha Csigirin „amicus a moszkovitákkal”, akkor az alábbi feltételeket kell teljesítenie: 1. A Zaporozsjei Had területe (in possessionem suam) csak három vajdaságot, a Nyezsinit, a Perejaszlavit és a Braclavit, ölelhet fel (a központi ezredek, a kijevi és a csernyigovi ezredek territoriumát nem!), 2. A lajstromozott kozákok száma nem haladhatja meg a 40 ezret in unívrsa Ukraina.⁴⁹ Rabság ez – jellemezte keserűen a helyzetet Vigovszkij választott hetman –, mert cár öfelsége „a pontokkal a korábbi kozák szabadságjogokat elvette”, a Zaporozsjei Hadat árulással vádolja, sőt, mindenki (a lengyel király, a krími kán, „a magyar Rákóczi”) árulójának tartja. Ennek ellenére – javasolta Vigovszkij – a cárra tett esküjét nem szegheti meg a Zaporozsjei Had, a perejaszlavli rada végzését fenn kell tartani, akár tetszik, akár nem.⁵⁰ A kozák ezerek az ultimátum hatására meghasonlottak, pl. a perejaszlavli, a poltavai, a priluki stb. ezerek a cár iránti hűségüket hangoztatták; de a mirgorodi, az umanyi és „egy harmadik” ezerek úgy vélekedett: „nem maradhatunk cár öfelségénél”, hiába kegyes ő maga, főemberei gonosz tanácsokat sugallnak neki.⁵¹

Az önrendelkezés megőrzésén féltékenyen munkálkodó parancsnoki rada nem elégedett meg a moszkvai ultimátum visszautasításával, hanem válaszul előterjesztette a saját követeléseit. A Zaporozsjei Had 30 ezres orosz segélyhadat kért a hetman parancsnoksága alá, amely bármilyen ellenséggel szemben bevethető (contra quosvis hostes), a maradék cári katonaság pedig hagyja el Ukrajnát. Csak akkor lesz stabil béke (pax firma) a Dnyeper mentén – fenyegetőzött a Zaporozsjei Had –, ha teljesülnek a kozák kérések, mert ha nem, akkor a tatárokkal együtt az oroszokra mennek.⁵² A putyivli (orosz–ukrán határ menti) orosz vajda a hozzá befutott hírek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Zaporozsjei Had kettészakadásával kell számolni. A „Dnyeper mögötti ezredek” (Moszkvából nézve) azt terjesztik, hogy a Krímmel összefogva Oroszország ellen vonulnak, ám a „Dnyeperen inneni ezredek” az esküjük megtartása mellett szállnak síkra.⁵³

Magától értetődő, hogy az élesedő orosz–ukrán viszonyt Lengyelország a maga javára igyekezett kamatoztatni. Szebbnél szebb ajánlatokkal (a kozák szabadságjogok kiszélesítésével, a kozák előjárók megnevelésével) ostromolta a Zaporozsjei Had vezetését a varsói udvar, hogy éket verjen Moszkva és Csigirin viszonyába, majd leválassa a kozákságot a cár oldaláról és újra lengyel királyi alattvalókká fogadja a megtért kozák hadat. Moszkva és Varsó számára nem túrt halasztást a kozák probléma megoldása, mind-egyik fél nagy erőfeszítéseket tett a plusz hadipotenciál elnyeréséért. A lengyelek vonzó agitációjára Moszkva is engedett szigorúságából. A cár úgy rendelkezett, hogy a hmelnickiji feltételekkel, az 1654 márciusában lefektetett cikkelyek alapján történjen meg a 60 ezer kozák lajstromba vétele, de a kozákok „maguk között döntsék el, ki lesz kozák, ki lesz muzsik”. „Vipiszcsikov ...

usztroity na pasnyu” (a lajstromból kimaradottakat ... szántóföldre ültetni) – szólta a cári ukáz.⁵⁴ Két példányban kellett a névsorokat elkészíteni, mert az egyiket Moszkvában, a másikat helyben őrzik majd. Az azonnali végrehajtásért és a cári akarat maradéktalan érvényesítéséért Alekszej cár nemcsak Vaszilij Szeremetyev teljhatalmú megbízottját küldte Kijevbe, hanem hat ukrán városba – Csernyigovba, Nyezsinsbe, Korszunyba, Belaja Cerkovba, Poltavába, Mirgorodba – vajdát és orosz garnizonokat parancsolt.⁵⁵

Az orosz csapatok Ukrajnába való áramlását a kozák vezetők úgy értelmezték, hogy a Zaporozsjei Hadon belüli ellentétet a cár erőszakkal a „Moszkva-pártiak” javára eldönti, s csak a hozzá hű ezredek közül kerül majd ki a 60 ezres kozák, fizetett had. Olyannyira elmérgesítette Moszkva ukrán politikája 1658 augusztusára a viszonyokat, hogy az egyezkedések helyett a fegyverek váltak főszereplőkké. Iván Vigovszkij hetman kozákjai a Balparti-Ukrajnában (a Dnyeper folyását alapul véve) vetették magukat az orosz és a cári hűség mellett kitartó kozák egységekre, a hetman testvére, Danyilo (Danyil) pedig a kijevi orosz helyőrséget vette blokád alá.⁵⁶ Ezek az összecsapások az orosz–kozák kapcsolatok nyílt szakításának bevezető lépéseit jelentették, az 1658. szeptember 6/16-án Gadjacsbán (Hadziacsbán) aláírt lengyel–kozák szerződés a vilnai, orosz–lengyel fegyverszünet felmondását vonta maga után, azaz Oroszország és a Rzeczpospolita de jure megint hadiállapotba kerültek.

Adódik a kérdés: miért egyezett ki a cári kiváltságot élvező, cári alattvaló Zaporozsjei Had azzal a Rzeczpospolitával, amellyel összebékíthetetlen háborút vívott 1648 óta? Miért értékesebb a Zaporozsjei Had számára a gadjacsi szerződés, mint a perejaszlavi és a moszkvai megállapodás?

A Rzeczpospolita és a lengyel király, János Kázmér idáig nem hallott engedményekkel akarta magához láncolni a kozákságot. *Hozzájárultak ahhoz, hogy a Kijevi, a Csernyigovi és a Braclavi vajdaságokból egy Litván Nagyfejedelemséggel egyenrangú Orosz Nagyfejedelemiség (Russzkoje Velikoje Knyazsesztvo) alakuljon, vagyis a dualista Rzeczpospolita trialista alapon működjék.* Az új, orosz–ukrán állam saját szemmel, kormánnyal, igazságszolgáltatással rendelkezzen, az „orosz nyelvet” (jazik narodu Ruszkovo) Lengyelországban és Litvániában is, korlátozás nélkül, városokban, falvakban, hivatalos helyeken és az egyházi szertartásokon szabadon használhassák. Az általános amnesztia életbe léptetésével a Zaporozsjei Had létszáma 60 ezres legyen, amelyet a hetman fizet a saját pénzverdéjében veretett pénzzel. Beleegyeztek abba, hogy a lengyel király az új állam területéről semmilyen adóra, jövedelemre nem tarthat igényt, a gazdaságilag és politikailag elkülönült Orosz Nagyfejedelemiségben sem lengyel, sem litván katonaság nem tartózkodhat. A lengyel király és a Nemesi Köztársaság az új állam képviselőinek az össz-szejm felsőházában, a szenátusban is helyet biztosított. (Például szenátorok lettek a pravoszláv egyház főpapjai, a kijevi metropolita, a lvovi, a lucki, a chelmi, a peremisli püspökök.) Nem zárkózott el a lengyel politikai vezetés attól sem, hogy Kijevben – a Krakói Akadémia mintájára – akadémia működjön, csupán a lutheránus, a kálvinista és az ariánus tanárok és diákok előtt zárult be az akadémia kapuja. Minden könyv megjelenhetett az Orosz Nagyfejedelemiségben, amely a király tekintélyét nem csorbította. Egyedül a külkapcsolatok estek korlátozás alá, mivel a kozák állam, mint a lengyel király közvetlen alattvalója, csak a királyon keresztül, a királytól függően alakíthatta a szomszéd országok felé a kapcsolatait. Oroszország és a Rzeczpospolita közti háború esetén megőrizhette semlegességét. Ám ha a gadjacsi szerződést Oroszország nem ismerné el, és „Moszkva nem akar visszatérni a tőle elszakadt tartományokból”, akkor egyesítik hadaikat a ko-

zák állam és érdekek érvényesítése céljából.⁵⁷

Moszkvában is érezték a gadjacsi pontok kozákságnak biztosított orosz jogadományozás felettiséget. Az ukrainai kérdés egyik pillanatról a másikra központi problémává nőtte ki magát, még a svéd háború eseményeit is háttérbe szorította. Az orosz diplomaták sűrűn fegyverszünetben állapodtak meg a svédekkel (Valliesaar, 1658. december 20.), hogy figyelmüket Ukrajnára koncentrálhassák. Itt Moszkva csak abban az esetben javíthatta meg a tárgyalási pozícióját, ha visszaszerzi a kozák–lengyel–tatár egyesült seregtől a katonai kezdeményezést, legalább a Bálparti-Ukrajnában. Az orosz preventív támadás szörnyű tragédiába torkollott. 1659. június 28-án az Alekszej Trubeckoj bojár és Grigorij Romodanovszkij vezette főszereg katasztrofális vereséget szenvedett Konotopnál Vigovszkij kozákjaitól és a velük együttműködő tatároktól. Ebben a csatában a moszkvai lovasság színe-virága elpusztult, a veszteséget 30 ezer életre becsülték.⁵⁸

A győztes Vigovszkij hetman megelégedett a három, papíron létező vajdaságból álló „országával”, a Bálparti-Ukrajnában nem vállalkozott a testvérháborúra, a mirgorodi, a poltavai, a priluki orosz érzelmű ezredekkel való leszámolásra. Úgy gondoljuk, hogy a védekezéssel szinte felhagyó orosz lovasság kíméletlen és értelmetlen felkoncolása volt az a fordulópont, amely az egyszerű kozákok hetmanhoz való viszonyát aláásta, amely a közkozákságot eltávolította a hetmantól. Ugyan mi mással, ha nem ezzel, magyarázható a cári kegybe fogadott, tapasztalatlan hetmanfi, Jurij Hmelnickij népszerűsége és sikere a Dnyeper mindkét partján. Űgyesen kihasználta Moszkva az Ukrajnában uralkodó hangulatot, az ottaniak béke utáni vágyakozását, a Hmelnickij és Alekszej cár „harmonikus” együttműködését emlegető nosztalgiát. Cári parancsra az ifjú Hmelnickij – apja politikáját hangsúlyozandó – ugyancsak Perejaszlavba hívta egybe a kozák ezredek képviselőit, hogy a Zaporozsjei Had vezetésére alkalmatlan Vigovszkijt leváltásák, hogy a megbomlott kozák egységet helyreállítsák, hogy az esküszegés vádja alól tisztázzák magukat, hogy 1654 szelleméhez visszatérjenek, az árulással felérő gadjacsi pontokat hatálytalanítsák. A II. perejaszlavli radán (1659. október 17/27.) a Dnyeperen inneni és mögötti ezredek (a bálparti és jobbpárti ezredek) egyaránt hetmanjuknak választották meg Bogdan fiát, Jurijt és az 1654-es kozák kiváltságok diplomáját újra érvényesnek mondták ki. Az örömet viszont beárnyékolta az okmányhoz csatolt 18 pontos melléklet, amely a Zaporozsjei Had kiszolgáltatottságát, Oroszországtól való függőségét csak fokozta.

Szemléltetésképpen, de a gadjacsi végzéssel való összehasonlítás érdekében is, a „szuverenitást” és önrendelkezést csorbító cikkelyeket idézzük! A kozák rada például nem válthatta le tisztéből hetmanját cári parancs nélkül, de a hetman se nevezhetett ki új ezereket a rada hozzájárulása nélkül. Hadba vonulás ugyancsak cári parancsra történhetett, idegen szolgálatba zsoldosnak a kozák nem szegődhetett el. „Az ellenségtől való védelem miatt” Kijevnek, Perejaszlavlnak, Csernyigovnak, Nyezsinnak, a jobbpárti Braclavlnak, Umanynak cári vajdákat és helyőrségeket kellett befogadnia (5. cikkely), miközben a fehér-oroszországi területekről a kozákokat (sztarij-bihovi, csauszi) kipurancsolta a cár. Ennek a kényes feladatnak a végrehajtása az új hetmanra hárult. Legalább ennyire kényes és problematikus megbízatást kapott a cártól akkor is, amikor az ukrainai városokba, a „kozákságba” szökött orosz jobbágyokat kellett felkutattatnia és Oroszországba visszaköltöztetnie. Jurij Hmelnickij hetman tehetetlensége abban is megnyilvánult, hogy a Vigovszkij-híveket ki kellett szolgáltatnia Moszkvának, közöttük két sógorát is (leánytestvéreinek férjeit), Danyilo Vigovszkijt és Iván Nyecsaj „belorusz ezerest”.⁵⁹

Szembetűnő a II. perejaszlavli radán született végzésekből, hogy mennyire elhalványult 1659-re a Zaporozsjei Had politikai arculata, hogy mennyire elveszítette érdekérvényesítő erejét, hogy mennyire képtelen saját politikai céljainak realizálására. Sőt mi több: belső problémáinak „leküzdésére” is külső hatalmak segítségéért fordult. A jus armorum egyre leplezetlenebb megnyilvánulása Ukrajnában – akár lengyel, akár orosz oldalról – a Zaporozsjei Had „orospártiakra” és „lengyelpártiakra” való szakadásához, s ebből adódóan „testvérháborúhoz” is vezetett. Olyannyira elsüllyedt Moszkva és Varsó az ukrajnai viszálykodásba, hogy Oroszország is, a Rzeczpospolita is a Svédországhoz való kapcsolatait ennek a kibogozhatatlan belpolitikai válságnak rendelte alá. (X. Károly Gusztáv 1660. február 13-i halála csupán siettetett az eseményeket.)

A lengyel király és a Nemesi Köztársaság 1660. április 23/május 3-án im Kloster Oliwa (az olivai kolostor a mai Gdańskban) pax universalis ac perpetua formulával zárta le Svédországgal az 1655 óta tartó háborúskodását. János Kázmér lengyel király ünnepélyesen lemondott a maga és utódai nevében Svédország trónjáról, végérvényesen átengedte a svédeknek Livónia északi részeit, a svéd–lengyel határnak a Nyugati-Dvina folyót nyilvánították. A békekötéssel valójában Frigyes Vilmos nyert a legtöbbit, hiszen a vetélkedő nagyhatalmak mindegyike elismerte a brandenburgi választófejedelemnek átengedett Porosz Hercegség függetlenségét.⁶⁰ Egy év múlva, 1661. június 21/július 1-jén Oroszország és Svédország ellenségeskedése hivatalosan is megszűnt. A Reval–Dorpat (ma: Tallin–Tartu) fegyverszüneti vonal felútján lévő Kardisz faluban aláírásra került a pax perpetua ante bellum állapot.⁶¹ A történések egybehangzó véleménye szerint Oroszországra nézve hátrányos béke született Kardiszban,⁶² hiszen minden, háborúban szerzett területről (Livóniában, Ingermanlandban) lemondott a tengeri kijáratért háborúzni mindig kész Oroszország. Vagyis, nem egyszerűen területi veszteségek érték Moszkvát, hanem külpolitikai stratégiája szenvedett fiaszkót. Alekszej cár nem volt könnyű döntési helyzetben, amikor kiadta ukázat diplomatáinak a béketárgyalásokra. Választania kellett a svéd és a lengyel háború között, vagyis a Baltikum meghódítása vagy Ukrajna megtartása között. Vajon milyen okok járultak ahhoz, hogy Alekszej cár „feláldozta” a IV. Ivántól megörökölt külpolitikai célt? Vagy Svédország „ellenszolgáltatása” kompenzálta az „áldozatot”?

A források arról szólnak, hogy Oroszország 1659–1660-ra súlyos gazdasági nehézségekkel és pénzügyi válsággal küszködött. Az orosz–kozák ellentétek kiéleződésének következtében Ukrajnában jelentkezett először a krízis, az 1654 májusától egyre nagyobb tömegben kibocsátott rézpénz fokozatosan elértéktelenedett. Az orosz katonáknak „vörös pénzért”, „orosz pénzért” a legszigorúbb büntetést kilátásba helyező cári ukázok ellenére sem szállítottak élelmet a helybeliek. Az éhség miatt fosztogató cári katonákra és a cári hűségben maradó kozákokkal szembeni gyűlölet fokozódott, a hadak fegyelme fellazult, a demoralizálódás folyamata felerősödött. A hadizónában – Kis- és Fehér-Oroszországban – kibontakozó rézpénz- és élelmiszer-válság feltartóztathatatlanul a központi területekre is áterjedt. 1660. június végén a svéd király halálhírével Moszkvába érkezett Adolf Ehbers svéd futár a hallatlan drágaságra panaszkodott feljegyzéseiben. Leírta, hogy „a korábbiakhoz képest megháromszorozódtak az árak”, már egy csetverty rozsért két rubelt, egy „kisdézsza” (für ein Schaff) zabért 70-80 kopeket kellett kiadni.⁶³ A drasztikusan romló pénzügyi és gazdasági helyzet érzékeltetésére elegendő lesz, ha a példák sokaságából csak az ezüstrubel és rézrubel arányának moszkvai változását, az infláció felgyorsulását mutatjuk be.

1658-ban, de még 1659 márciusában is, 100 ezüstkopejka 104 rézkopejkát, 1659 decemberében már 115 rézkopejkát ért. 1660 második felében az arány 180 rézkopejkára, 1661 végére 300 rézkopejkára módosult. 1662-ben a „rézpenz”, a „vörös pénz” értékvesztése a „fehér pénzhez” képest hónapról hónapra erősödött. A januári-februári 400-as érték márciusban-májusban 600-ra, júniusban-augusztusban 800-ra, szeptembertől kezdve 900 rézkopejkára romlott. (Az értékvesztés a tetőpontját 1663 júniusában érte el, amikor 1500 rézkopejkával egyenlítették ki a 100 ezüstkopejkát.)⁶⁴

A fentiek ismeretében válik igazán érthetővé, hogy az anyagi forrásoktól megfosztott Oroszország – mivel a Svédországgal folytatott kereskedelem haszna kiesett, az ukrajnai adók nem folytak be – hajlandó volt minden katonai és politikai előnyét feláldozni északon abból a célból, hogy újraélessze az északi kereskedelmet, hogy a nélkülözhetetlen svéd áruk (fegyverek, réz) megint Oroszországba érkezzenek. Bizonyosak lehetünk abban, hogy ilyen megfontolásból kerültek a 30 pontból álló kardiszi békébe „a szabad és akadálytalan kereskedelem helyreállításáról” szóló 10. articulus és a kereskedelem konkrét feltételeit (kereskedőházak építése, működtetése, vámtarifák, hajók és más szállító eszközök garantált biztonsága stb.) érintő szabályok (11.,12.,14.,18. stb. art.). Ugyancsak a gyors jövedelemszerzés vezérelte Alekszej cárt 1662-ben, amikor is a hagyományos cári monopoláruk körét (gabona, asztrahanyi kaviár, nyersselyem) a hamuzsírral, a szurokkal (kátránnyal), a szalonnával, a nyersbőrrel, a lennel és a kenderrel kibővítette.⁶⁵

1663-ra úgy tűnt, hogy a politikai veszteséget, de gazdasági nyereséget produkáló orosz–svéd béke Ukrajnában is megoldáshoz vezethet. Az ukrajnai ügyek fontosságára, de az ottani anarchikus állapotok szabályozására való tekintettel is, egy központi hivatal, a Kis-oroszországi Hivatal (Malorosszijszkij prikáz) kezdte meg Moszkvában a működését. Ez a „minisztérium” bonyolította a cár és a hetman közti levelezést, a lengyel–orosz diplomáciai tevékenységet, s ennek a központi szervnek az alárendeltségében álltak az ukrajnai városokba „ültetett” orosz vajdák, illetve a parancsnokságukra bízott katonaság, sztrelecség, az idegen zsoldosság. Utoljára, de nem utolsósorban a prikáznak azt a jogkörét említjük, amely a Zaporozsjei Hadat (a katona kozákokat) és a kozák territórium valamennyi lakosát érzékenyen érintette. Az írásba foglalt kozák és nem kozák jogok, kötelességek végrehajtási és ellenőrzési jogkörére gondolunk.⁶⁶ Ismételve az előbbieket: 1663-ban Moszkva lényegileg megoldottnak tekintette az ukrajnai viszonyokat, az 1659. évi II. perejaszlavli megállapodást (inkább diktátumot) érinthetetlen alapidokumentumnak minősítette, következésképpen Ukrajna (Kis-Oroszország) központi irányítás alá helyezésének eljött az ideje.

A gyakorlat alaposan rációfolt a moszkvai elképzelésekre, Jurij Hmelnickij hetmannal mindenki elégedetlen volt. Moszkva azért, mert a Zaporozsjei Had engedtlenségét, azaz cselekvési szabadságát nem tudta féken tartani a hetman, a balparti kozákok azért, mert a Dnyeper mögötti kozák ezredek még mindig a lengyelekkel tárgyalgatnak, a jobbparti kozákok pedig azért, mert a hetman a perejaszlavli behódolással teljesen kiszolgáltatta a Zaporozsjei Hadat Moszkvának. Ezekből az 1663-ban felszínre tört viszálykodásból szinte törvényszerűen adódott a Zaporozsjei Had két, majd három pártra (orosz, lengyel, török) való szakadása, s vele együtt Ukrajna két részre, két befolyási övezetre, *Jobbparti-Ukrajnára* (előbb lengyel, 1669–1676 között lengyel, török, 1676 után török) és *Balparti-Ukrajnára* (orosz) való osztása.

Ukrajna három nagyhatalom akciórádiusában

1663 után valamennyi hetman – függetlenül „pártállásától” – a kozákság egyesítésének programjával lépett színpadra. A kezdeményezést és az aktivitást a katonai fölénybe kerülő, Moszkva orientációjú balpartiak ragadták magukhoz, 1665-ben a lengyelek kivonták csapataikat a Jobbparti-Ukrajnából, egyrészt a komoly veszteségek miatt, másrészt a háterszágban kibontakozó királyellenes, János Kázmér detronizációját követelő nemesi mozgalom miatt. Megnyílt az út az orosz államrend, a cári adminisztráció helyi szintjeinek kiépítése előtt. Azonnal megkezdődött a cári vajdák kinevezése az ukrajnai városokba, megindult az adókievetés alapjául szolgáló anyagi javak összeírása. A kozák szabadságban (önkormányzat, saját bírászkodás, immunitás) élők sarkalatos jogai kerültek végveszélybe. Pjotr (Petro) Dorosenko cserkasszi kozákezeres gyűjtötte maga mellé a tiltakozókat, és mint annak idején, 1648-ban, Hmelyickij a krími tatárokkal szövetségben a lengyelek ellen, úgy most Dorosenko az oroszokkal és a Moszkva-párti kozákokkal szemben mozgósította a tatár hordákat. Ez a Dorosenko-féle lépés ha nem is kikényszerítette, de mindenképpen jelentősen befolyásolta az 1654 óta rendezetlen orosz–lengyel kapcsolatok újraértékelését. Varsó is, Moszkva is 1666–1667-re békekényszerbe került. A tizenhárom éve dúló háborúban még most sem dőlt el a kérdés: ki kit győz le. Mindkét ország gazdasági potenciálját a végtelenségig kimerítette, embertartalékait felemésztette. Az Ukrajna feletti kizárólagos uralom megszerzéséhez sem belső, sem külső erőforrást már nem tudtak mobilizálni az összebékíthetetlen felek. 1667. január 13/23-án Andruszovóban (Szmolenszk mellett) a lengyel és orosz diplomaták 31. tárgyalási napját mégis siker koronázta.

Nem békében, hanem 13,5 évre kötött fegyverszünetben egyeztek ki a Beniowski, illetve az Ordin-Nascokinn vezette delegációk. A „ki kit győz le?” dilemma Ukrajna feletti osztozkodással ért véget. A Dnyeper folyó bal partja Kijevvel együtt a lengyel király és a Rzeczpospolita által elismerten Oroszországhoz került, Fehér-Oroszországban pedig Alekszej cár mondott le a Polocki és a Vityebszki vajdaságokról a litván nagyfejedelem (lengyel király) javára. A területi osztozkodás jelentőségéhez mérhetőek azok a cikkelyek is, amelyek Ukrajna közös védelmével foglalkoztak. Oroszország és a Rzeczpospolita „közös erővel”, „kölcsonösen védelmezi” majd a „Török szultánnal és a Krími kánnal szemben... a Király öfelsége hatalma alatt lévő Ukrajnát is, a Cár öfelsége fennhatósága alatt lévő Ukrajnát is”, ha a böszörmények (baszurmani) részéről támadás érné. Ugyancsak elvi jelentőséggel bírt az a passzus is, amely a kozákságra vonatkozott. Azontúl, hogy a Dnyeper mindkét oldalán élő kozákságnak valamennyi bűnét „keresztény szívvel” megbocsátották az uralkodók, elhatározták azt is, hogy a cárnak és a királynak nem engedelmességre kényszerítik. A dorosenkói tatár–török irányváltás (vagyis a lengyel, orosz alattvalóság elutasítása) miatt a fegyverszüneti megállapodásba a lengyel–orosz együttműködés konkrét formáit is belevették. „... ha a böszörményekkel nem szakítanak, akkor az uralkodók kikényszerítik a Böszörményektől való elszakításukat...” (przymusić ich ... odłączenia od Bysurman maia), s ezért cár öfelsége 5 ezer lovas, 12 ezer gyalogost – teljes felszereléssel, élelemmel – küld a Dnyeper és a Dnyeszter folyók közötti térségbe, hogy végre-valahára a „béke és nyugalom” helyreálljon.⁶⁷

Oroszország 1661-ben Svédországgal szemben még visszavonulót fújt a kardszi békében, a baltikumi terjeszkedést Ukrajnához képest másodlagos külpolitikai kérdésként kezelte. 1667-ben, a megkötött andruszovói fegyverszünettel határait

nyugatra, a Dnyeper folyóig kitolta. Első ránézésre tehát úgy tűnik, hogy a svéd– lengyel (ukrajnai) irányok közül helyesen választott, hiszen a veszedelmesebb szomszédnak tűnő Rzeczpospolita keleti expanzióját megtörte, sőt a Dnyeper mögött (za Dnyeprom, Moszkvából nézve) jelentkező harmadik nagyhatalom, az Oszmán Birodalom és vazallusa, a Krími Kánság ellenében katonai szövetségre is léphetett egykori ellenségével. Kétségtelenül igazak az előbbi mondatok, ám a moszkvai külpolitika rövidlátását is bizonyítja Andruszovo. Semmit se tanult az 1656-os vilnói, lengyel–orosz egyezség Ukrajnára gyakorolt hatásából! A vilnói, kozákok kirekesztésével letárgyalt fegyverszünet a Dnyeper mentén óriási felháborodást váltott ki. Ez az egyezség volt annak az oka, hogy Hmelnickij Moszkvának nem tetsző, Moszkva külpolitikájával ellentétes diplomáciai offenzívába fogott. Nemcsak az Erdélyi Fejedelemséggel létesített véd- és dacsövetséget, de aláírásra előkészítette a Svédország és a Zaporozsjei Had közti szerződést is. Az 1667-es lengyel–orosz fegyverszünet a lengyel királynak vagy az orosz cárnak behódolni nem akaró kozákoknak életre-halálra szóló kihívás volt. Dorosenko és az őt támogató kozák ezredek (a jobbparti ezredek: cserkasszi, csigirini, kanyevi, valamint a balparti ezredek: lubni, mirgorodi, poltavai bizonyos századainak) választási lehetősége igencsak beszűkült. Vagy feladják a kozák autonómiájukhoz, államiságukhoz való ragaszkodásukat, vagy török vazallusként megőrizhetik függetlenségüket Varsótól és Moszkvától. Ez utóbbi utat választotta Dorosenko hetman, és 1669-ben IV. Mehmed szultánnak hűséget fogadott. Sztambul a hatalmi jelvényeket (buzogány, zászló, szablya, buncsuk) és az athnámét szíves-örömmel kiadta Dorosenkónak. Az athnámé szerint a Zaporozsjei Had valamennyi korábban szerzett jogát megőrizte, még az „adóról és az adományokról” (nyikakih podatyej ... dajanyij) is lemondott a Porta, csupán azt kötötte ki, hogy „amikor a hadra szüksége lesz, akkor a hetman személyesen vezesse seregét oda, ahová a szultáni parancs rendeli”.⁶⁸

Moszkva megint csak engedni kényszerült, az Ukrajna annexiójára vonatkozó terveit halasztani kellett. Nagyon jól ráértett a cári politika a Csigirinből fenyegető veszélyre, ti. a Dorosenko-program népszerűségére. Nemcsak a közvetlen parancsnoksága alatti kozák ezredek, hanem a balpartiak is szimpatizáltak az Ukrajna–szerte hirdett kozák egyesítési programmal. A hmelnickiji időket felidéző hetman, elődjéhez hasonlóan, rezidenciáját Csigirinben rendezte be, s akárcsak a hetman előd, ő is a Visztuláig, azaz a lengyel határokig, Szevszk–Putyivl–Szmolenszk vonalig, azaz az orosz határokig terjedően kívánta restaurálni a Zaporozsjei Had hatalmát. Ugyancsak a hérossza magasztosult Hmelnickij tettei keltek életre, ahogyan a ljachok kiüzésére mozgósította kozáktársait. „Tiszta”, ljachmentes, katolikus és görög katolikus vallástól, egyháztól mentes *kozák vezetésű kozák Ukrajnáért* szólította harcba kozákjait.

Hangsúlyozni kell, hogy Dorosenko nem Oroszország ellen, a cári alattvalóságot vállaló kozákok ellen, hanem a lengyelek ellen mobilizálta a tatárokat és a törököket. IV. Mehmed szultán 1672-ben – Dorosenko hetman rábeszélésének engedve – személyesen vezette hadait a lengyel délvidék legerősebb végvárának, Kamenyec-Podolszknak az ostromára. A podóliai erősség bevételeivel egy olyan támaszponthoz jutottak a törökök, ahonnan Moldvát, Kis-Lengyelország délkeleti végeit, sőt Ukrajnát is szabadon ellenőrizhették. A Rzeczpospolita 1667 után ismételtlen presztízsvészt szenvedett, nem kerülhette el az 1672. október 7-én dátumozott, szégyenteljes bucsacsi (buczaczi) béke aláírását. Nemcsak Podóliát, hanem a Jobbparti-Ukrajnát is elvesztették a lengyelek, hiszen a török szövetséges Dorosenkónak „Belaja Cerkvot

(Bjela Cerkwa) és a többi várat” engedték át.⁶⁹ Megvalósulni látszott a se lengyel, se orosz Ukrajna gondolat, de a török–tatár „barátság” elől kozákok sokasága – családostól – a Balparti-Ukrajnába költözött. Moszkvában – 1656-tól kezdve, immár sorozatosan – hibás értékelés született az 1672-es békével kapcsolatosan. A moszkvai ukrán „szakértők” felfogásában a lengyel csapatok Ukrajnából való kivonása nem más, mint a lengyel–orosz 1667-es fegyverszünet felmondása, ezért Oroszország jogot formálhat a Jobbparti-Ukrajnára. Egy törökkel–tatárral szemben védekezni képtelen Rzeczpospolita helyébe jogosan léphet a kereszténység védelmezője, Oroszország. Mindössze Dorosenkót kell leválasztani a böszörmények oldaláról, vagyis Dorosenkóval ki kell egyezni. A hetman egyáltalán nem zárkózott el a tárgyalásoktól, de a maximális kozák programból semmit nem engedett. Azt követelte a cári megbízottakkal folytatott tárgyalásokon, hogy a Kijevi, a Csernyigovi és a Braclavi vajdaságokban hetmani uralom és kozák kormányzás legyen, az orosz vajdák szüntessék be a „hetmanátus területén” a működésüket, Oroszország oltalmazza meg Ukrajnát a Rzeczpospolita és az Oszmán Birodalom ellenében.⁷⁰

Már a következő, 1673. évi hadakozási szezon alaposan rációzott az oroszok ukrainai stratégiájára. Elegendő volt Jan Sobieski (a későbbi lengyel király) néhány győzelme ahhoz, hogy újra vitatott legyen a Jobbparti-Ukrajna feletti hatalom joga. A lengyelek északról, az oroszok és balparti kozákok keletről zúdultak a török–tatár–kozák egyesült hadra. A véget nem érő hadakozás következtében teljesen elpusztultak a jobbparti ukrán települések, a Dorosenko-hívek is jobbnak látták a biztonságos Balparti-Ukrajnába való átköltözést, mint az egyre inkább illuzórikussá váló kozák szabadságért életüket áldozni. Az 1669-ben hatalma zenitjén álló Dorosenko 1676-ban alig ötezer kozákjával együtt Csigirinben megadta magát, letette a hetmani buzogányt a jobbparti kozákok hetmanja előtt, levelet esküdött az alig fél éve trónoló új cárnak, Alekszej cár fiának, Fjodornak, és november 1-jén feleségével, anyjával, testvéreivel átköltözött a jobbparti kozákság fővárosába, Baturinba.⁷¹

A Dorosenko elpártolása utáni hatalmi űrt a Porta sietett kitölteni. Az 1672-ben foglyul ejtett és a Jedikulában őrzött Gedeon szerzetesből (Jurij Hmelnickijből) egyik pillanatról a másikra fejedelmet csináltak. A nagyvezír a konstantinápolyi pátriárkától kicsikarta Jurij Hmelnickij fogadalma alóli feloldozását, majd utasította a szerdárt a hatalmi jelvények és a „Kisorosz Ukrajna fejedelmének” (knyaz malorosszijszkaj Ukrajni) szóló kinevezési okirat átadására. Tulajdonképpen egy török vazallusállam alapítása történt Sztambulban! A Dorosenkótól üresen hagyott országba egy szultán által kinevezett, hatalmába beiktatott és megerősített fejedelem került, akit haladéktalanul „országába kellett vinni”. Márpedig ez a Jobbparti-Ukrajnában bázisokat létesítő orosz és balparti kozákok kiverésével érhetők el. 1677-ben is, 1678-ban is a Csigirinnél koncentrált erőket rohamozták a törökök. Az első és második csigirini hadjáratként említett török támadás inkább elvi jelentőségű volt. Amennyiben Fjodor cáré lesz és marad a jobbparti Csigirin, úgy előbb-utóbb egész Ukrajna cári alattvalóságba kerül. Nem mondhat le a cár eredeti célkitűzéseiről, nem adhatja fel a jobb partot, mert ezzel azt demonstrálná, hogy nem tart igényt többet rá. Ráadásul a közmondás is azt tartotta: „Akié Csigirin, azé Kijev, akié Kijev, azé az egész Ukrajna.” Az 1677. évi török ostromot a közel 12 ezer védő és a 80 különböző kaliberű ágyú könnyedén elhárította, ám a második ostromra a tatárokat, moldvaiakat, havasalföldieket nem számítva 50 ezer török készülődött. Csigirin alparancsnoka, a skót származású Patrick Gordon naplójából azt is tudjuk, hogy a törökök félelmetes fegyverekkel vonultak fel. 4 óriáságyúval (mindegyiket 32 bivalypár vontatta), 6 óriá-

si, 120 pudos bombák vetésére alkalmas mozsárral, 9 30-40 pudos bombavető mozsárral rombolták a csigirini védműveket.⁷² A július 9-étől ostromolt Csigirin sorsa augusztus 11-én pecsételődött meg, amikor a török aknászok sikeresen lerobbantották az alsóvár falainak nagy részét. A megfogyatkozott védőssereg, miután Patrik Gordon parancsára a védhetetlenné vált felsővárat a föld színével egyenlővé tette, átvágta magát az ostromlók gyűrűjén és a Dnyeperen túlra, a biztonságos vidékre húzódott.

A csigirini hadjáratok, a dühtől és bosszútól vezérelt pusztítások egyik félnek sem hozták meg a várva várt sikert, 1681 elején a Krími Kánság fővárosában, Bahcsiszerájban 20 éves fegyverszünettel zárták le a Jobbparti-Ukrajna totális pusztulását eredményező háborút. Jogilag a vitatott terület a Portához és Bahcsiszerájhoz került. Orosz–török államhatárnak a Dnyepert jelölték meg, de a Dnyeper és a Déli-Bug folyó között „senki földjének” nyilvánították. A felek tulajdonképpen egy több száz kilométeres lakatlan zónát alakítottak ki országaik elválasztására.⁷³

Ezen a három részre szakadt Ukrajna-képen „a világ teremtésétől számított” 7194. április 26-án/1686. május 6-án (új naptár szerint) keltezett orosz–lengyel ún. „örökbéke” (vecsnyj mir) semmit sem változtatott, de tükrözte a „kelet-európai harmincéves háború” örök idejű lezárásának szándékát, a nyugati és a keleti keresztény országok összefogási készségét, a Szent Ligához hasonlóan, a török- és tatárelleses összeurópai háború melletti elkötelezettséget.⁷⁴ Az Oszmán Birodalom erejének megroppantására csak bő tíz év múlva került sor. Oroszország Azov bevételével (1696), a Habsburg Birodalom a zentai győzelemmel (1697), a Rzeczospolita a podhajcei diadallal (1698) járult hozzá a kelet-európai hatalmi viszonyok átrajzolásához. A karlócai (1699) és a konstantinápolyi (1700) békék egyszer s mindenkorra véget vetettek az Oszmán Birodalom Duna-völgyi és ukrajnai expanzójának.⁷⁵

Jegyzetek

- ¹ A tanulmányban előforduló szimpla dátumokat a Julián-naptár szerint kell értelmezni. Ekkor a Julián- és a gregorián naptár közötti eltérés 10 nap.
- ² Vosszjoegyinyenijje Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i matyerali v trjoh tomah. III. k. Moszkva, 1953. 414. (A továbbiakban: Vosszjoegyinyenijje.)
- ³ Uo.
- ⁴ Uo.
- ⁵ Ua. 460–488.
- ⁶ Ua. 462–463.
- ⁷ Ua. 466., Akti, otmoszjascisjeszja k isztoriji Jugo-Zapadnoj Rossziji. X. k. Szankt-Petyerburg (SPB), 1878. 293. (Akti JUZR)
- ⁸ Vosszjoegyinyenijje III. k. 468–469. Egy 1659-re vonatkozó adat szerint 1 rubel = 52 g ezüsttel. – *St. Troebst: Handelskontrolle, „Derivation”, Eindämmung. Schwedische Moskaupolitik 1617–1661.* Wiesbaden, 1997. 463.
- ⁹ Lítopisz Szamovidca (Vidannja pidgotuvav Ja. I. Dzira). Druge vipravlene vidannja. Kijiv, 1971. 67.
- ¹⁰ *Kosztomarov Ny. I.: Bogdan Hmelnyickij (SPB., 1884. kiadása alapján) Moszkva, 1994. 640., 657.*
- ¹¹ Vosszjoegyinyenijje III. k. 535., Akti JUZR X. k. 291–306., 781–800., 800–838. Néhány ezred adatsortát szemléltetésképpen közöljük:
Belocerkovi ezred:	3048 kozáktiszt és közkozák, 3538 nem kozák
Kanyevi ezred:	3269 kozáktiszt és közkozák, 815 nem kozák
Korszunyi ezred:	57 kozáktiszt, 5048 közkozák, 1027 nem kozák
Mirgorodi ezred:	3129 kozáktiszt és közkozák, 1669 nem kozák
Nyezsini ezred:	11949 kozáktiszt és közkozák, 8617 nem kozák
Poltavai ezred:	85 kozáktiszt, 6380 közkozák, 6779 nem kozák
- Kljucsevszkij V. O.: Kursz russzkoj isztoriji. Csaszty III. (Moszkva, 1908., illetve Moszkva, 1957. kiadása alapján szerkesztette: Janyin V. L.) Moszkva, 1988. 108.*

- ¹² Akti JUZR XIV. k. SPB., 1889. 50.
- ¹³ Akti JUZR XI. k. Dobavlenyije. VI. SPB., 1879. 806.
- ¹⁴ Vosszozjegyinyenyije III. k. 562–565., Dokumenti Bohdana Hmelnyickovo (1648–1657). Kijiv, 1961. 323–325., *Kosztomarov*: i. m. 646–651.
- ¹⁵ Vosszozjegyinyenyije III. k. 562., *Kosztomarov*: i. m. 649.
- ¹⁶ Vosszozjegyinyenyije III. k. 471.
- ¹⁷ A historiográfiában mind a mai napig éles, érzelmektől sem mentes viták – s nemcsak szakmai viták – dúlnak Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozásáról. A nemzeti szempontú (lengyel, ukrán, orosz) megközelítések mellett az államjogi problémák megítélése ugyancsak heves vitákat szült. Betekintésül csupán néhány, általunk önkényesen kiválasztott munkára hivatkozunk:
Antonovics V.: Beszedi pro kozacki csaszi na Ukraini. Csernivci, 1912., *Dragomaniv M.*: Propacszij csasz. Ukrainci pid Moszkovszkim carsztvom (1654–1876) Lviv, 1909., *Kosztomarov*: i. m., *Grusevszkij (Hrusevszkij) M. Sz.*: Hmelnyickij i Hmelnyiccsina. In: Zapiszki Naukovoho Tov. im. Sevcsenka. (Zapiszki NTS) Lviv, 1904. 1–24., *Uő*: Isztorija Ukraini-Ruszi. IX/2. k. Kijiv, 1931., *Guszlisztij K. G.*: Nariszi z isztoriji Ukraini. vip. III. Kijiv, 1941., *Kripjakevics I. P.*: Sztudiji nad gyerzsavoju Bohdana Hmelnyickoho. In: Zapiszki NTS Lviv, 1925/1–2., 1926/3–4., 1927/5–6., 1931/7–8., *Uő*: Bogdan Hmelnyickij. Kijiv, 1954., *Golobuckij V. A.*: Zaporozsszkoje kazacsesztvo Kijev, 1957., legújabban: *Szmolij V. A. – Sztjepankov V. Sz.*: Bogdan Hmelnyickij. Szocialno-politicsnij portret. Kijiv, 1993., „Doba Bohdana Hmelnyickovo” (Do 440-riccsja vid dnya narozsgyennja velikovo getmana) Kijiv, 1995.
Rudawski J.: Historia Polska od smierci Wladyslawa V az do pokoju oliwskiego. I–II. k. Petersburg–Mohylew, 1855., *Rawita-Gawroński Fr.*: Bohdan Chmielnicki I–II. k. Lwów, 1906., *Uő*: Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. Warszawa, 1923., *Kubala L.*: Wojna moskiewska r. 1654–1655. Szkice historyczne. Ser. III. Kraków, 1910., *Konopczynski W.*: Dzieje Polski nowozytniej (1648–1795). Warszawa, 1936., *Czapliński Wl.*: O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. Warszawa, 1966., Historia dyplomacji polskiej. II. k. 1572–1795. Warszawa, 1982., Polska XVII wieku. „Konfrontacje historyczne”. (Szerk.: *J. Tazbir*) Warszawa, 1974., *Kaczmarczyk J.*: Uгода w Perejaslawiu – Konieczność czy wybór? In: Studia Historyczne. Rok XXVII., 1984/3. 413–435., *Uő*: Bohdan Chmielnicki. Warszawa, 1988., *Wójcik Z.*: Jan Kazimierz Waza. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1997.
Kulis P. A. Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. II. k. Moszkva, 1888., *Rozenfeld I. B.*: Priszozjegyinyenyije Malorossziji k Rossziji (1654–1793): Petrograd, 1915., *Szolovjov M. Sz.*: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremenj. V/10. k. Moszkva, 1961. (Az 1893., 1895., 1911. évi kiadások nyomán), *Kljucsevszkij*: i. m., Vosszozjegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Szbornik sztatyje. Moszkva, 1954., *Malcev A. N.*: Rosszija i Belorusszija v szeregyinye XVII veka. Moszkva, 1974., *Szanyin G. A.*: Otnosenija Rossziji i Ukraini sz Krimszkim hansztvom v szeregyinye XVII veka. Moszkva, 1987.
Varga B.: Ónálló Ukrajna? Orosz–szovjet és ukrán interpretációk a Hmelnyickij-felkelésről. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. t. XCI. Szeged, 1990. 17–43., *Gebei S.*: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok 1985/1. 97–120.
Schumann H.: Der Hetmanstaat (1654–1764). In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1. 1936. 499–548., *Fleischhacker H.*: Aleksej Michalovic und Bogdan Chmelnickij. In: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band XI, Heft 1. Breslau, 1935., *Uő*: Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen der moskauischen Aussenpolitik (14–17. Jh.). Darmstadt, 1959., *Günther E.*: Der Vertrag von Perejaslav im Widerstreit der Meinungen. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N.F. 2. 1954. 232–257., *Krupnyckij B.*: Geschichte der Ukraine. Leipzig, 1943., *Barl P.*: Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Südost-Forschungen. München, 1974. 166–194., *Hösch E.*: Der türkisch-kosakische Vertrag von 1648. In: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Band 27. (Hrsg.: *Torke H.-J.*) Berlin, 1980., Handbuch der Geschichte Russlands. Band II. 1613–1856. Von Randstaat zur Hegemonialmacht. (Hrsg.: *Kl. Zernack*) Stuttgart, 1981., *Zernack Kl.*: Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte. Berlin, 1994.
O'Brien B.C.: Muscovy and the Ukraine. From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. Berkeley–Los Angeles, 1963., *Braichevskij M. I.*: Annexation or Reunification. Critical notes on one conception. München, 1974., *Gajecy G.*: The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge/Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute) 1978., *Halajchuk B.*: The Treaty of Perejaslav in the Light of International Law. In: Proceedings 1951/1., *Krupnytsky B.*: The Treaty of Perejaslav and the Political Orientation of Bohdan Khmelnytsky. In: Ukrainian Quarterly 1954/10., *Velshko Th. G.*: Ukrainian Autonomy, Khmelnytsky and Perejaslav. In: Ukrainian Quarterly 1979/1.
- ¹⁸ *Gebei S.*: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok 1985/1. sz. 120.

- ¹⁹ *Fleischhacker H.*: Aleksej Michajlovic und Bogdan Chmelnickij. In: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band XI. Heft 1. Breslau, 1935. 36–37., *Rozenfeld I. B.*: Priszozjegynenyije Malorossziji k Rossziji (1654–1793) Petrograd, 1915. 71.
- ²⁰ Vityeszskaja sztarina IV/2. Vityeszsk, 1885. 29–30.
- ²¹ Belorusszija v epohu feodalizma. Dokumenti v trjoh tomah. II. k. Minszk, 1960. 67–68., *Malcev A. N.*: Rosszija i Belorusszija v szereginye XVII veka. Minszk, 1974. 219.
- ²² *Szolvov. Sz. M.*: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. V/10. Moskva, 1961. 643.
- ²³ Litopisz Szamovidca. 69.
- ²⁴ *Velicsko Szamuil (Wieliczko Samuil)*: Letopisz szobityij v Juzozapadnoj Rossziji v XVII veke. Kijev, 1848. 223.
- ²⁵ *Temberski St.*: Annales 1647–1656. (Wyd.: W. Czermak) Kraków, 1897. 340., *Kubala L.*: Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913. 15.
- ²⁶ *Kubala*: i. m. 30., *Wieliczko*: i. m. 223.
- ²⁷ *Kubala*: i. m. 70., *Wieliczko*: uo.
- ²⁸ *Kubala*: i. m. 87–88., *Rudawski*: i. m. 45–51., L. még: Wojna polsko-szwedzka, 1655–1660. (Redaktor naukowy: *Wimmer J.*) Warszawa, 1973., Rzeczpospolita w latach potopu. (Red.: *Muszyńska J.* – *Wijaczka J.*) Kielce, 1996.
- ²⁹ *Wieliczko*: i. m. 229., *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. I. k. Bp., 1890. 489–490.
- ³⁰ Pamjatnyiki diplomatyczeszkiz sznosenyij drevnej Rossziji sz gyerzsavami inosztrannimi. III. k. SPB., 1854. 379–388., Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. T. I. Warszawa, 1957. 344.
- ³¹ *Forszten G. V.*: Sznosenyija Sveciji i Rossziji vo vtoroj polovinye XVII v. (1648–1700) In: Zszurnal Minyiszersztva Narodnovo Proszvescsenyija (ZsMNP) 1898. 2. sz. 234–236., *Astrom S. E.*: The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power. In: Sweden's Age of Greatness. 1632–1718. Ed. by Roberts M. London, 1973. 62–97., L. még: *Roberts M.*: The Swedish Imperial Experience, 1560–1718. Cambridge, 1979., *Attman A.*: Swedish Aspiration and the Russian Market during the 17th Century. Göteborg, 1985., *Wittram R.*: Baltische Geschichte. Die Ostseelände: Livland, Estland, Kurland. München, 1954., *Zernack Kl.*: Schweden als europäische Grossmacht der frühen Neuzeit. In: Historische Zeitschrift 1981. Heft 2. 327–357.
- ³² *Forszten*: i. m. 254–256., 258.
- ³³ Dokumenti epohi Bogdana Hmelnyczkovo, 1656–1657 gg. Kijev, 1911. 28–29.
- ³⁴ Közli *Malcev*: i. m. 228–229.
- ³⁵ Handbuch der Geschichte Russlands. Band II/1. 1613–1856. Von Randstaat zur Hegemonialmacht. (Hrsg.: *Kl. Zernack*) Stuttgart, 1981. 134–136. (HGR)
- ³⁶ Közli *Troebst*: i. m. 431.
- ³⁷ Archiv JUZR III/6. Kijev, 1908. 127.
- ³⁸ Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy. 1648–1668. Tom I. 1648–1660. (Zebrała i opracowała: *Stefania Ochmann-Staniszevska*) Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. 146.
- ³⁹ *Rudawski J.*: i. m. 65–66., *Dnevnyk generala Patrika Gordona* vegyonnij im vo vremja jevo szvedzskoj i polszkoj szluzsb ot 1655 do 1661 goda i vo vremja jevo prebivanyija v Rossziji ot 1661 do 1699 goda. (Perevod sz nyemeckovo M. Szaltikovej) Moskva, 1892. 74–75.
- ⁴⁰ *Rudawski*: i. m. 133–135., *Gordon*: i. m. 84., *Pufendorf S.*: Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden. Drittes Buch. Nürnberg, 1697. 171–172.
- ⁴¹ Szobranije goszudarsztvennih gramot i dogovorov. Cszazty IV. Moskva, 1828. 12–14. (SGGD)
- ⁴² Akti JUZR III. k. 549., 551–552.
- ⁴³ Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. (MHHD) Szerk.: *Szilágyi Sándor*. XXIII. k. Bp., 1874. 488.
- ⁴⁴ MHHD XXIII. k. 534.
- ⁴⁵ MHHD XXIII. k. 531.
- ⁴⁶ Akti JUZR III. k. 567., 580–581., *Kosztomarov*: i. m. 725–729.
- ⁴⁷ MHHD XXIII. k. 538.
- ⁴⁸ MHHD XXIII. k. 539.
- ⁴⁹ Archiv JUZR III/6. k. 341.
- ⁵⁰ Akti JUZR IV. k. SPB., 1863. 35., 43–44.
- ⁵¹ Uo.
- ⁵² Archiv JUZR III/6. k. 341–342.
- ⁵³ Akti JUZR IV. k. 39.

- ⁵⁴ Ua. 94–103.
- ⁵⁵ Ua. 108–111.
- ⁵⁶ Ua. 191–192.
- ⁵⁷ Ua. 141–144., Volumina legum IV. k. Petersburg, 1859. 297–300. A gadjacsí szerződés értékeléséhez: *Gawlik M.*: Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. In: *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1909. 78–125., *Lipinski Vj.*: Ukrajna na perelomi 1657–1659. Viden, 1920. (Reprint: New York, 1954.), *Rawita-Gawriński Fr.*: Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku. Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane, 1922. 120., *Pavliscew Ny. I.*: Polszkaja anarchija pri Jane Kazimire i vojna za Ukrainu. Tom 2. SPB., 1878. 242–246.
- ⁵⁸ *Geraszimcsuk V.*: Vigovszkij i Jurij Hmelnyickij. In: *Zapiszki NTS*. LIX. k. Lviv, 1904. 2–3., *Korenyec D.*: Znoszini getymana Vihovszkoho z Polscseju v roku 1657–1658. In: *Zapiszki NTS*. XXXVIII. k. Lviv, 1900. 15–20.
- ⁵⁹ Akti JUZR IV. k. 262–269., SZGGD. Csaszty IV. 1828. 49–62.
- ⁶⁰ Rosszjiszki Goszudarsztvennij Archiv Drevnyih Aktov (RGADA) fond 79., opis 5., gyelo 2., csaszty 4. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 182–196., *Theatrum Pacis, hoc est: Tractatum atque Instrumentorum praecipuorum, ab anno inde MDCXLVII. ad MDCLX. usque, in Europa initorum et conclusorum collectio*. Pars I. – Friedens-Schauplatz, Das ist: Alle die fürnemste Friedens-Instrumenta und Tractaten, so vom Jahr 1647 an/bis auf das 1660. in Europa aufgerichtet und beschlossen worden. Nürnberg, Anno MDCLXXXIV. (Latin–német nyelvű, bilingvis kiadás) 613–658., *Pufendorf S.*: i. m. Vierterdes (sic!) Buch. 720–734.
- ⁶¹ *Theatrum Pacis, Pars altera, ... ab anno inde MDCLX. Ad annum MDCLXXXV. Friedens-Schauplatz, ... Nürnberg, Anno MDCLXXXV.* 1–8.
- ⁶² *Kobzareva Je. I.*: Diplomacyicseskaja borba Rossziji za vihod k Baltijszkomu morju v 1655–1661 godah. Moskva, 1998. 277–286., *Troebst*: i. m. 480–485.
- ⁶³ *Közli Forszten G. V.*: Sznosenyija Sveciji i Rossziji vo vtoroj polovinye XVII veka (1648–1700). In: *Zsurnal Minyiszersztva Narodnovo Proszvcsenyija* 1898/5. 68., 70. A gabona mérésére szolgáló csetverty mennyisége a 17. században változó: a 17. század elején = 4 pud, a század közepén = 6 pud, 1679-től a kincstári csetverty = 8 pud rozssal volt egyenlő. (*Kamenceva Je. I.*–*Usztyugov Ny. V.*: *Russzkaja metrologija* Moskva, 1975. 132.) 1 pud = 16,38 kg.
- ⁶⁴ *Kotosihin Gr.*: O Rossziji v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa. SPB., 1840. 83., *Troebst*: i. m. 463., *Gebei S.*: A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája. Századok 1980/1. 64–65. *Troebst*: i. m. 483.
- ⁶⁵ *Szofronyenko K. A.*: Malorosszjiszki prikaz Russzkovo goszudarsztva vtoroj polovini XVII i nacsala XVIII veka. (Doktori disszertáció tézisei) Moskva, 1952. 7–9.
- ⁶⁶ RGADA fond 79., opis 5., gyelo 7. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 74–82. (oroszul), 83–86. (lengyelül)
- ⁶⁷ *Wójcik Zb.*: Traktat andrusowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959., *Bartl P.*: Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Südost-Forschungen* Bd. XXXIII. München, 1974. 180.
- ⁶⁸ *Kosztomarov Ny. I.*: Isztoricseskije monografiji i isszedovanyija. Knyiga sesztaja. Tom XV-ij. Ruina. Getmansztva Brjuhoveckovo, Mnogogresnyevo i Szamojlovicsa. SPB., 1905. 155–156., Akti JUZR IX. k. 174.
- ⁶⁹ *Grusevszkij M.*: Ocserki isztoriji ukrainszkogo naroda. Kijev, 1990. (Reprint: SPB., 1911. évi kiadás alapján) 220., *Theatrum Pacis* 575–579. – a bucsási béke 4. pontja összefrást rendelt el Podóliában, mert csak az új, török hatóságok által kiadott adománylevelek alapján őrizhetik meg a helyben maradt lengyel nemesek a kiváltságaikat. Egyébként a nemes gyermekei is nemesek maradnak, a nemesi birtokokat nem kobozzák el. A 6. pont két hónapi gondolkodási időt adott arra, hogy a podóliai lakosok kiöltöznek-e vagy sem Podóliából, a török alattvalóságból. Az elköltözőknek a Porta bántatlanságot biztosított a határig. (Megjegyezzük, hogy a lengyel–török határ pontos kijelölése – a 3. pont szerint – egy később felállítandó, közös bizottság feladata volt.) *Volk-Karacsevszkij V. V.*: Borba Polsi sz kozacsesztvom vo vtoroj polovinye XVII i nacsale XVIII veka. SPB., 1899. 191–192.
- ⁷⁰ *Grusevszkij*: i. m. 221.
- ⁷¹ Ua. 224., *Kosztomarov*: Isztoricseskije monografiji 270–271., 281., 283.
- ⁷² *Dnevnyik generala Patrika Gordona II.* csaszty. 143., 156–160.
- ⁷³ *Bartl*: i. m. 189., *Grusevszkij*: i. m. 225., *Kosztomarov*: Isztoricseskije monografiji 326–327.,
- ⁷⁴ RGADA fond 79., opis 5., gyelo 7. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 102–129. (oroszul), 161–182. (lengyelül).
- ⁷⁵ *Gebei S.*: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle* 1999/1 –2. 1–29.